

2. PRIRODNE PROMJENE STANOVNIŠTVA

*Božidar Bojović**

Sažetak: U radu su proučavane najvažnije komponente prirodnih kretanja i zdravlje i življenje stanovništva Crne Gore, u toku posljednjih 60 godina (1948–2008). Glavne komponente prirodnih promjena ispoljile su u ovom periodu znatno više negativne nego pozitivne tendencije. Godina 2005. predstavlja vremensku tačku u kojoj su kulminirale te negativne promjene. U toj godini dostignuta stopa nataliteta (11.5‰), stopa ukupnog fertiliteta (1.60), neto stopa reprodukcije (0.72) i stopa prirodnog priraštaja (2.4‰) su ispod nivoa potrebnog za prostu reprodukciju stanovništva. Uz to, negativni migracioni tokovi, visok procenat celibata (25.5% kod muškaraca i 22.5% kod žena), pad broja sklopljenih i porast broja razvedenih brakova, stalno povećanje starijeg stanovništva u ukupnoj populaciji, zabrinjavajuće usitnjavanje i erozija porodice, ukazuju i upozoravaju da je Crna Gora ozbiljno demografski ugrožena. Ako se ne preduzmu odgovarajuće mjere, proces narastajuće depopulacije će se nezaustavljivo širiti. U radu se daje konkretan predlog programa mjera demografskog oporavka Crne Gore. U domenu zdravlja i življenja, kao osnovnih komponenti kvaliteta ljudskog života, proučavani su faktori koji su ispoljili pozitivni i negativni uticaj u posmatranom periodu. Kroz evaluaciju dobijenih pokazatelja daju se konkretne strateške smjernice za unapređenje zdravlja i življenja u Crnoj Gori.

Ključne riječi: *prirodne promjene, zdravlje, življenje*

Abstract: The study observed the most important components of natural movement and the health and living of population of Montenegro during the last 60 years (1948–2008). The main components of natural changes demonstrated in this period, significantly more negative than positive tendencies. Year 2005 represents the point where these negative changes culminated. In that year, achieved crude birth rate (11.5‰), the total fertility rate (1.60), net reproduction rate (0.72) and the rate of natural increase (2.4‰), are below the level necessary for simple reproduction of the population. In addition, the negative migration flows, a high percentage of celibacy (25.5% men and 22.5% in women), decreased number of concluded and an increase in divorces, continuously increasing elderly population in the total population, worrying fragmentation and erosion of the family, show and warn that the Montenegro is demographically seriously compromised. If the appropriate measures would not be undertaken, the increasing depopulation process will spread unstopably. This study gives a concrete proposal of the program measures for demographical recovery Montene-

* Prof. dr Božidar Bojović, Medicinski fakultet, Univerzitet Crne Gore, Podgorica

gro. In the domain of health and living, as fundamental components of quality of human life, the factors that have demonstrated positive and negative impact on the observed period were studied. Through evaluation of the obtained parameters, there are given specific strategic guidelines for improving health and living in Montenegro.

Key words: *natural changes, health, living*

2. 1. KRATKA DEMOGRAFSKA ISTORIJA CRNE GORE

Prvi detaljni popis stanovništva u Staroj Crnoj Gori izvršen je početkom 1497. godine od strane Otomanske imperije. Te godine je „zemlja Crnojevića”, tj. Zeta, pripojena Skadarskom sandžakatu pod imenom Kara Dag, pošto je Đurađ Crnojević, do tada turski vazal, pobjegao i napustio Cetinje.

Sljedeći popis stanovništva Stare Crne Gore izvršen je 1513. godine kada je doveden Skender-beg Crnojević za sandžakbega. Ova dva popisana deftera do sada nisu pronađena, međutim, mogu se dobrim dijelom rekonstruisati na osnovu popisa glavarine koji je izvršen po njima 1520. godine i predat na Portu 1521. godine, kao i deftera iz 1523. godine i kasnijih popisa [1]. Opširniji podaci o broju kuća i baština u Crnoj Gori, u nahijama i pojedinim naseljima, nalaze se i u defterima iz 1523, 1529–36, i 1570. godine.

Godine 1592. nepoznati kaluđer, iz neke od crnogorskih nahija, izvršio je popis stanovništva Crne Gore po plemenima, u njenim tadašnjim grancama. Te podatke je kasnije iznio A. Solovjov [2] u prilogu „Popis crnogorskih plemena iz 1592. godine”. Solovjov, inače smatra da je ovaj popis nepoznatog kaluđera izvorniji od svih dotadašnjih, da su podaci vjerodostojni, a u svakom slučaju radi se o prvim podacima datim od strane nekog žitelja tadašnje Crne Gore.

Godine 1692. kotorski providur Nikola Bolica u svom izvještaju daje precizne podatke o broju stanovnika u starim crnogorskim oblastima, sa popisom sela, broja vojnika, broja djece, žena i staraca [3]. Neki autori smatraju Bolicu prvim opsežnijim demografom Crne Gore jer su njegovi podaci o Skadarskom sandžakatu zaista impresivni.

Austrijski pukovnik Paulić u zapisima o Crnoj Gori 1782. godine, pored niza dragocjenih podataka iz tog vremena, daje i podatke o stanovništvu u Crnoj Gori po nahijama koje su joj tada pripadale: Katunskoj, Riječkoj, Pješivačkoj i Lješanskoj. Podatke iz ovog vremena obradio je kasnije G. Stojanović u veoma značajnoj studiji „Crna Gora u doba vladike Danila” [4].

Podaci o stanovništvu Crne Gore, i kasnije, najčešće se nalaze u stranim izvorima (mletačkim, francuskim, austrougarskim, ruskim i dr.), a prikupljeni su od strane država koje su bile zainteresovane za prostor Crne Gore, kao i od putopisaca i avanturista koji su posjećivali Crnu Goru.

U austrijskim izvještajima iz 1851. godine dat je precizan pregled stanovništva u Crnoj Gori u Katunskoj, Crmničkoj, Riječkoj i Lješanskoj nahiji, Bjelopavličima, Piperima, Rovcima, Morači i Kućima [5].

U listu „Orlić” iz 1865. godine [6] dati su prvi potpuniji podaci ne samo o broju stanovništva već i polna struktura po nahijama i u Brdima sa Vasojevićima i Moračom. Veoma je značajno napomenuti da su u ovom listu dati i podaci o natalitetu i mortalitetu u Crnoj Gori u vremenu od 14. oktobra 1863. do 14. oktobra 1864. godine, koliko je popis trajao.

Nakon pobjeda 1878–1879. godine, kada se teritorija Crne Gore skoro udvostručila, ministar unutrašnjih djela Mašo Vrbica je, preko svojih kapetana i njihovih pisara, po kapetanijama izvršio popis stanovništva i ti podaci su kasnije publikovani [7]. Naredba kojom je tadašnji ministar unutrašnjih djela Crne Gore tražio od kapetana i njihovih pisara u postojećim kapetanijama da izvrše popis stanovništva sadržala je i uputstvo po kojem se od svakog starješine familije traže podaci „za svakoje njegovo čeljade po imenu i koliko je kojem godina”.

Mnogi podaci o broju stanovnika u Crnoj Gori pri kraju XIX vijeka su protivrječni. Niska privredna razvijenost i želja državnih organa da se zbog političkih i vojnih razloga podaci drže u tajnosti, nesumnjivo su bitno uticali da se u Crnoj Gori decenijama njenog mirnog razvitka nijesu preduzimale ozbiljnije mjere kako za sređivanje tako i za tačno publikovanje statističkog materijala. Po nekim pretpostavkama (što nije isključeno), mjerodavni organi, u prvom redu Dvor, korigovali su izvjesne podatke, tačnije, vršili su povećanje u strogoj tajnosti. U prilog ovom mišljenju, P. Radusinović [8] citira B. Švarca koji je obišao Crnu Goru poslije Berlinskog kongresa: „Ako se hoće dati vesti o broju crnogorskih stanovnika, to treba prije svega imati na umu čudnu činjenicu da je on do sada previsoko uziman”. P. Rovinski je svojim epohalnim djelom dao niz veoma preciznih podataka koji pomažu da se dobije vjernija slika o Crnoj Gori i njenom stanovništvu u burnim vremenima druge polovine XIX vijeka [9].

Trebalo bi očekivati da se demografski okvir Crne Gore može pratiti od 1909. godine kada je Kneževina Crna Gora obavila svoj prvi popis stanovništva po religijskoj pripadnosti i jeziku. Međutim, objektivnost tih podataka je kasnije dovedena u pitanje jer se nepobitno pokazalo da su u značajnoj mjeri precijenjeni, što onemogućava njihovu valjanu komparabilnost.

U vremenu prije Drugog svjetskog rata izvršena su dva popisa stanovništva Crne Gore. Prvi, 1921. godine, kada je Crna Gora bila dio Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i drugi, 1931. godine, kada je današnji prostor Crne Gore pripadao Zetskoj banovini.

Poslije Drugog svjetskog rata popisi stanovništva vršeni su 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991 i 2003. godine.

Tek od 1921. godine popisi stanovništva vrše se po važećim statističkim propisima i sa njima se dobija čitav niz pokazatelja kojima se može pratiti složeni proces demografskih kretanja. Naučni pristup u proučavanju demografskih karakteristika stanovništva Crne Gore datira od početka XX vijeka. Impozantan je i broj i imena naučnika koji su ostavili značajna djela u proučavanju ovog problema. Pomenućemo neke od njih: J. Cvijić, J. Erdeljanović, A. Luburić, J. Valšik, A. Jovičević, K. Jireček, S. Tomić, D. Vuksan, P. Šobajić, B. Đurđev, Đ. Pejović, M. Lutovac, M. Petra-

nović, O. Blagojević, D. Breznik, P. Radusinović, Ž. Bulajić, Lj. Radović, P. Vlahović, B. Ivanović, N. Vujošević, N. Kecojić, R. Bakić i drugi.

2. 2. PREGLED KRETANJA STANOVNIŠTVA OD 1523. DO 2003. GODINE

Prema prvim opširnijim podacima o broju kuća i baština u Crnoj Gori, u turskim defterima, po popisu iz 1523, 1529–1536. i 1570, koje je saopštio B. Đurđev [1], u tadašnjim granicama Crne Gore bilo je 1523. godine 2146, a 1570. 2951 kuća (Tabela 2. 1).

Tabela 2. 1. Broj kuća i baština u Crnoj Gori prema turskim defterima od 1523. do 1570. godine

Nahija	1523.		1529–1536.		1570.	
	Kuća	Baština	Kuća	Baština	Kuća	Baština
Bezimena (Grbavci)	545	156	453	213	525	89
Župa	147	63	148	70	144	33
Malošići	141	39	131	70	175	12
Pješivci	143	25	142	39	161	29
Cetinje	665	108	755	282	861	147
Rijeka	0	0	477	156	553	59
Crmnica	505	59	499	97	532	57
Ukupno	2146	450	2705	927	2951	426
Procjena broja st.						
5 članova po kući	10. 730		13. 025		14. 755	
6 članova po kući	12. 876		15. 630		17. 706	

U podacima za 1523. godinu nedostaje broj kuća za Riječku nahiju, ali zato su dati podaci za Bezimenu nahiju (Grbavci), Župu i Malošice, a u podacima za 1529–1536. godinu navodi se da je Riječka nahija imala 477 kuća. Ako se računa da je u jednoj kući bilo 5–6 članova, onda se može smatrati da je 1523. godine Crna Gora imala 10.730–12.876 stanovnika. Prema istom kriterijumu od 1529–1536. godine moglo je biti 13.025–15.630, a 1570. godine 14.755–17.706 stanovnika.

Analizirajući rezultate popisa iz turskih deftera, Đurđev ukazuje na izraženo povećanje broja kuća u Cetinjskoj nahiji sa 665 u 1523. na 861 u 1570. godini. On smatra da ovaj podatak nesumnjivo pokazuje da se stanovništvo pod pritiskom otomanske sile povlačilo djelimično u brdske krajeve.

Prema podacima nepoznatog kaluđera za 1592. godinu, koje je objavio Solovjov [2]: „u Staroj Crnoj Gori bilo je jedva 1700 kuća”. To bi značilo da je te godine Crna Gora imala svega 8.500–10.200 stanovnika.

Kotorski providur N. Erica 1692. godine daje niz demografskih, reklo bi se vrlo preciznih podataka za Crnu Goru toga vremena. On izvještava da je u starim crnogorskim oblastima, odnosno Riječkoj, Lješanskoj, Crmničkoj i Katunskoj nahiji, u tom međuvremenu živjelo 12.418 stanovnika u 48 sela. Od toga je djece bilo 5.909,

boraca 2.219, staraca i žena 4.230 (3). N. Erica daje podatke i za neke druge krajeve koji tada nijesu pripadali Crnoj Gori. Zato je interesantno da se ovi podaci daju tabelarno (Tabela 2. 2).

Na osnovu podataka koje je dao austrijski pukovnik Paulić 1782. godine, dobijaju se dosta pregledni demografski podaci o stanovništvu Crne Gore toga vremena. On navodi da u četiri nahije tadašnje Crne Gore (Katunska, Riječka, Pješivačka i Lješanska) ima 4.084 kuće sa nešto preko 40.000 stanovnika, od čega oko 10.000 boraca [4]. Prema njegovim podacima u, Crnoj Gori je tada bilo više žena nego muškaraca. Paulić opisuje Crnogorce kao snažne i lijepe ljude. On daje i jedan veoma važan podatak – da su vjeridbe (zaruke) rano, još u uzrastu 12–13 godina. Skoro identični podaci o broju stanovnika Crne Gore toga vremena daju i M. Moskovljević [5] i T. Đorđević [6]. Moskovljević navodi da je Crna Gora 1800. godine imala 3.000 km² i da je u njoj živjelo 40.000 stanovnika. T. Đorđević, na osnovu francuskih izvora, navodi cifru od 38.160 stanovnika.

Tabela 2. 2. Stanovništvo Crne Gore 1692. godine sa krajevima koji tada nijesu pripadali Crnoj Gori

Nahija, kraj, naselje	Boraca	Žena i staraca	Djece	Svega
Stara Crna Gora (Katunska, Crmnička, Lješanska i Riječka nahija)	2.219	4.230	5.909	12.418
Kuči, Bjelopavlići, Piperi i Rovčani	2470	419	449	3338
Budva	113	87	117	317
Paštrovići	228	345	539	1112
Pobori	28	30	42	100
Maine	72	132	124	328
Herceg Novi (grad i okolina)	862	1294	2316	4472
Zupci	198	133	200	531
Župa	236	560	318	1114
Drobnjaci	450	600	950	2000
Nikšić	1600	3200	4000	8800
Piva	320	700	980	2000
Grahovo	331	500	1035	1866
Svega	9127	12.230	16.979	38.396

Austrijski podaci iz 1851. godine navode da je u Crnoj Gori tada živjelo 120.000 stanovnika i da je imala 20.000 vojnika. Pošto se ovi podaci skoro poklapaju sa navodima grofa Karačija [7], navešćemo ih tabelarno kako bi se mogli komparirati sa onima iz 1692. godine, pošto se odnose na iste nahije (Tabela 2. 3).

Podaci popisa stanovništva Crne Gore poslije Berlinskog kongresa, koji su u kratkom roku izvršili pisari pod kontrolom kapetana-najodgovornijih lokalnih predstavnika vlasti u kapetanijama, a po naredbi ministra unutrašnjih djela M. Vrbić, mogu se smatrati pouzdanim – malo je vjerovatno da su lokalni kapetani i pi-

Tabela 2. 3. Stanovništvo Crne Gore 1851. prema austrijskom izvještaju

Nahija	Boraca	Stanovnika
Katunska	4000	27.000
Crmnická	2700	14.000
Riječka	2300	13.000
Lješanska	1100	6.800
Bjelopavlići	3000	16.800
Piperi	1650	10.600
Rovca i Morača	1750	11.500
Kući	3300	20.200
Svega	20.000	119.900

sari smjeli da ne izvrše naredbu datu od tadašnjeg ministra unutrašnjih djela „da sve tačno kao što je označeno, izvršiš i u označeno vrijeme”.

Prema tom popisu, u 42 kapetanije bilo je 55.000 stanovnika, sa oko pet članova po jednom domaćinstvu [8].

Podaci o broju stanovnika Crne Gore u drugoj polovini XIX i na samom početku XX vijeka, koje je davala vlast na osnovu improvizovanih popisa, krajnje su nepouzdana i često pretjerano uveličani. Zato se kao pouzdaniji mogu smatrati izvještaji B. Švarca [9] i P. Rovinskog [10].

Prema mišljenju B. Švarca, koji je obišao Crnu Goru poslije Berlinskog kongresa, cijela država sa prisajedinjenim oblastima jedva da ima 160.000 stanovnika, od kojih usljed vječitih i krvavih bojeva, samo manji dio, njih 75.000, pripada muškom polu. Rovinski tvrdi da je Crna Gora 1880. godine imala 150.000 duša i 25.000 domova. Analizirajući podatke Brokhausa i N. Dučića, Lj. Kostić tvrdi da sredinom 1901. godine u Crnoj Gori broj stanovnika nije bio viši od 160.000 do 165.000, iako se 1898. godine smatralo da ona ima oko 200.000 stanovnika [11]. Ovakve razlike u broju stanovnika ukazuju na izuzetno visoku migraciju stanovništva koja se krajem XIX vijeka evidentno desila.

Prilikom prvog popisa u Knjaževini Crnoj Gori, zvanično je, na dan 31. 12. 1909. godine, bilo 317.856 stanovnika, od čega 179.605 muškaraca i 138.260 žena. Postoji puno razloga da se u ove podatke sumnja i da se smatraju preuveličanim. Prvenstveno zbog vojno-strateških i političkih činilaca tog vremena. Crna Gora je prije balkanskih ratova, znači i 1909. godine, imala površinu od 9.475 km² i bila je manja za 4.337 kvadratnih kilometara, ili jednu trećinu od sadašnje teritorije. Podaci iz drugih dokumenata toga vremena, a koji su čuvani u tajnosti, uvjerljiviji su. Prema podacima Državnog arhiva Crne Gore i Ministarstva unutrašnjih djela Crne Gore br. 10334, od novembra 1910. godine stoji da je u Crnoj Gori tada živjelo 222.015 stanovnika [12]. U prilog ovim podacima govore i Stenografske bilješke iz 1914. godine, prema kojima je u Crnoj Gori tada bilo 220.000 stanovnika, odnosno 37.911 domaćinstava [13]. Da su podaci popisa 1909. godine nerealno prikazani, pokazuje i prikaz odnosa broja muškaraca i žena. Po ovom popisu muških glava je bilo više za 40.000.

Ako se zna da se u stalnim ratovima i migracijama koji su prethodili ovom periodu znatno više smanjivao broj muškaraca, onda je ovakav odnos u korist žena skoro nemoguć. Radi objektivnosti rezultata prilikom razmatranja broja stanovnika u Crnoj Gori 1909. godine, mi ćemo koristiti podatak po kojem je imala 222.015 stanovnika.

2. 2. 1. INDEKS PORASTA STANOVNIŠTVA U CRNOJ GORI

Praćenjem podataka o kretanju stanovništva na teritoriji Crne Gore, od prvih pisanih podataka u turskim defterima 1497. godine do popisa stanovništva u Crnoj Gori 1909. godine, očito je da su podaci iz raznih izvora, kada je u pitanju broj stanovnika u istom vremenu, veoma različiti. Tako je sve do popisa 1921. godine, pa se ti rezultati ne mogu upoređivati. Međutim, to umanjuje njihovu vrijednost samo kada je u pitanju komparacija, ali ne umanjuje značaj u saznavanju mnogih dragocjenih podataka u jednom dugom vremenskom periodu, kada su pisani dokumenti bili prava rijetkost i koje pokriva debeo veo nepoznatog. Na osnovu podataka koje smo iznijeli, moglo bi se radi preglednosti smatrati da je, u vremenu kada su se granice veoma dinamično pomjerale (uvećavale), Crna Gora imala stanovnika:

1523–1692. godine (Katunska, Riječka, Crmnička i Lješanska nahija) do 12.000.

1796. godine (Katunska, Riječka, Crmnička, Lješanska nahija, Piperi i Bjelopavlići) do 40.000.

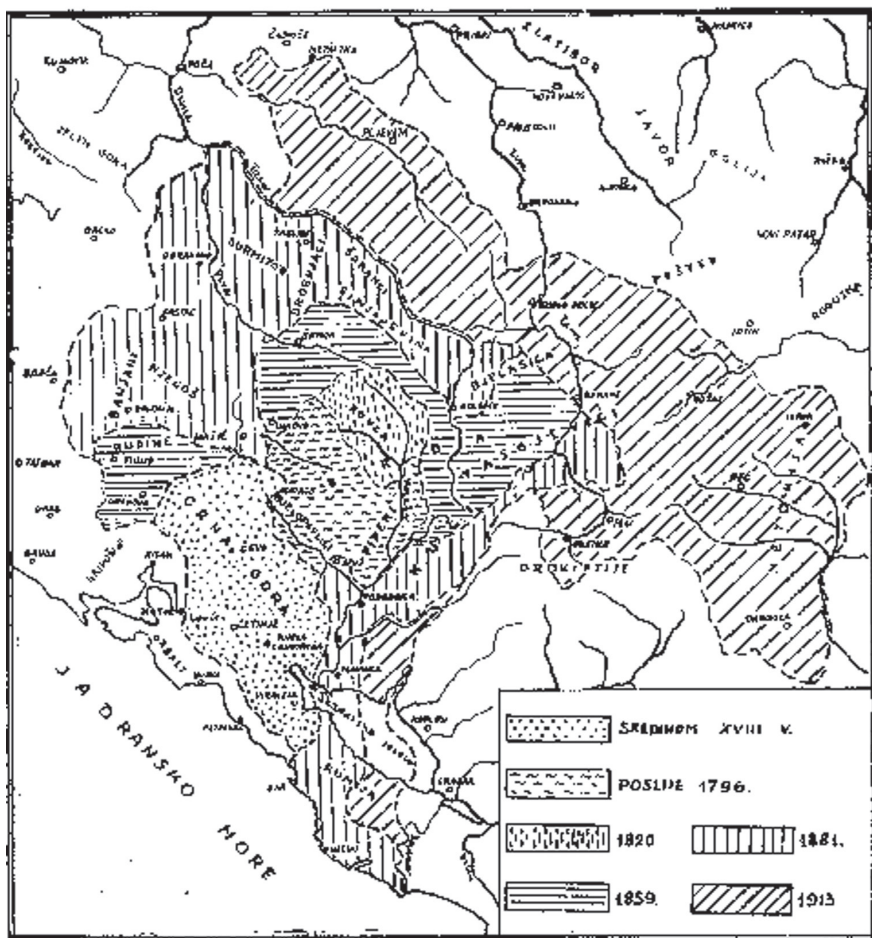
1859. godine (Katunska, Riječka, Crmnička, Lješanska nahija, Piperi, Bjelopavlići, Vasojevići, Drobnjak, Rudine) – 120.000.

1909. godine (Katunska, Riječka, Crmnička, Lješanska nahija, Piperi, Bjelopavlići, Vasojevići, Drobnjak, Rudine, Nikšić, Kući, Šaranci, Bar, Ulcinj) – 220.000.

Iz svih navedenih razloga ne može se pratiti indeks porasta stanovništva u Crnoj Gori sve do 1921. godine.

Popis stanovništva 1921. godine je prvi organizovani i sistematski način dobijanja ne samo pouzdanog broja već i drugih obilježja stanovništva Crne Gore. Tada je Crna Gora ulazila u sastav Kraljevine SHS i u okviru njenih današnjih granica živjelo je 311.341 stanovnika. Do ovog podatka se došlo sabiranjem stanovništva Crne Gore na popisu 1921. godine, u njenim granicama prije balkanskih ratova (površina 9.475 km²) koji je iznosio 199.227 stanovnika, sa brojem stanovnika krajeva koji su kasnije pripojeni Crnoj Gori. Usvajanjem rezolucije Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije od aprila 1945. godine o prihvatanju odluke AVNOJ-a Sandžaka, koja se odnosi na teritorijalna pitanja, definitivno je određena današnja teritorija Crne Gore. U tim novopripojenim krajevima, po popisu iz 1921. godine, živjelo je: u okrugu Berane (Rožaje i Budimlje) 23.864, okrugu Bijelo Polje (Lozna) 26.147, okrugu Pljevlja (Boljanić) 26.798, srezu Kotor 35.305 stanovnika [14].

Za vrijeme popisa stanovništva 1931. godine Crna Gora je ulazila u sastav Zetske banovine koja se prostirala na 30.741 km², a na kojoj je, prema rezultatima popisa iz te godine, živjelo 925.516 stanovnika. Na popisu stanovništva 1931. godine Crna Gora je u današnjim granicama imala 360.044 stanovnika.

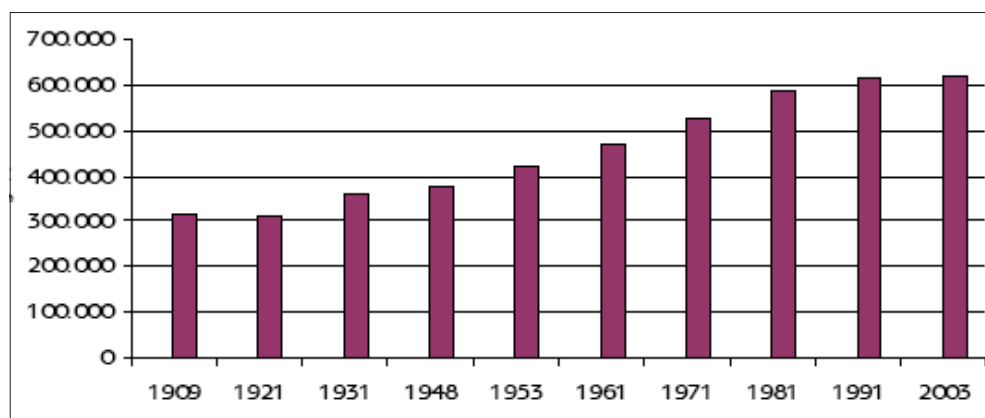

Slika 2. 1. Granice Crne Gore od prve polovine XVI vijeka do Prvog svjetskog rata, Vojna enciklopedija 2, 257

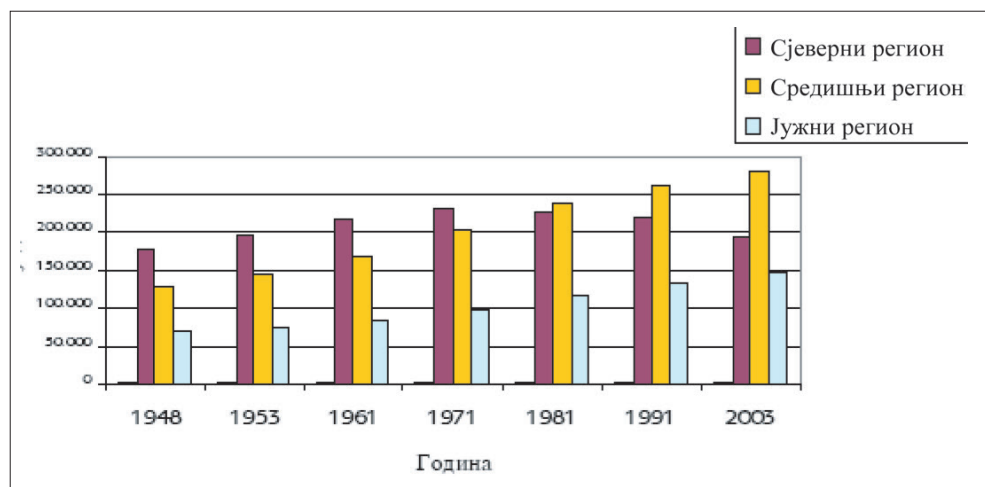
Popis stanovništva koji je trebalo da bude 1941. godine nije izvršen zbog početka Drugog svjetskog rata. Međutim, procjenjuje se da je te godine Crna Gora, u današnjim granicama, imala 425.964 stanovnika [15].

Praćenje određenih pokazatelja u strukturi stanovništva Crne Gore i njihova komparacija kroz rezultate popisa mogući su jedino od 1921. godine, kada se dobio i prvi pouzdan podatak o stanovništvu u današnjim granicama. Podaci o stanovništvu iz ranijih perioda, dobijani iz raznih izvora, mogu se samo posmatrati u okviru granica Crne Gore u vremenu na koje se podaci odnose. A kako su se te granice mijenjale, od prve polovine 16. vijeka do Prvog svjetskog rata, prikazano je na karti Vojne enciklopedije 2, 257 (Slika 2. 1).

U periodu 1921–2003. u Crnoj Gori se bilježi stalni porast broja stanovnika i promjene nacionalne strukture (slike 2.2 i 2.3), odnosno 311.341 u današnjim granica-

Slika 2. 2. Kretanje stanovništva Crne Gore od 1909. do 2003. godine

Slika 2. 3. Kretanje stanovništva Crne Gore po regionima 1948–2003. godine

ma, popisom iz 1921. godine, broj stanovnika se do 2003. godine uvećao na 620.145. U ovom periodu od osamedest i dvije godine, broj stanovnika Crne Gore se uvećao za 308.804 ili 99%. Prosječno godišnje povećanje broja stanovnika je 3.765, odnosno stopa rasta je 1.2%. Najveći porast broja stanovnika između dva popisa zabilježen je u periodu 1961–1971. godine (57.710, odnosno, 5710 godišnje i godišnjom stopom rasta 1.16%). Međutim, pošto se ovdje radilo o periodu od deset godina, najveći porast broja stanovnika je između 1948. i 1953. godine, kada je u periodu od pet godina povećan broj stanovnika za 42.684, tj. prosječno za 8536 stanovnika godišnje ili prosječnom stopom rasta od 2.17.

Pravi uvid u uvećanje broja stanovnika u različitim vremenskim periodima najbolje se dobija praćenjem prosječne stope rasta. Ona je najviša bila u periodu 1948–1953, a poslije toga je u konstantnom opadanju. U posljednjih dvanaest godina izme-

đu 1991. i 2003. godine, svega 0.06 na 100 stanovnika, ili 0.6 na 1000 stanovnika, što je veoma ozbiljan i upozoravajući pokazatelj.

Tabela 2. 4. Stanovništvo Crne Gore prema nacionalnosti od 1921. do 2003. godine

Nacionalnost	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.
Crnogorci			342009	363686	383988	355632	404488	380467	267669
Srbi	231686	272702	6707	13864	14087	39512	19407	57453	193414
Albanci	18838	18096	19423	23460	25803	35671	37735	40415	31163
Muslimani		61038		6424	30665	70236	78080	89614	24625
Bošnjaci									48184
Hrvati			6806	9814	10664	9192	6904	6244	6811
Katolici		26070							
Jugosloveni					1559	10943	31243	26159	1860
Romi							1472	3282	2601
Ostali %	0.4		0.6	0.7	1.6	0.5			6.3
Ukupno	249283	360044	377189	419873	471894	529604	584310	615055	620145

2. 3. PRIRODNE PROMJENE STANOVNIŠTVA

Stanovništvo nije statička, nepromjenjiva, već veoma dinamična i promjenjiva pojava. U stanovništvu se odvijaju prirodne i mehaničke promjene, koje se obično nazivaju prirodno i mehaničko kretanje stanovništva.

Prirodne promjene su posljedica prirodnih procesa koji se stalno i neprekidno, u vremenu i prostoru, zbivaju u stanovništvu. Na prirodna kretanja stanovništva utiče čitav niz faktora: društvena sredina, kulturni, obrazovni, odnosno civilizacijski nivo, njegova polna i starosna struktura i posebno ekonomske, religijske i migracione karakteristike. Jedna od bitnih karakteristika prirodnih promjena je da se one odvijaju u dugom vremenskom periodu i da im se posljedice ispoljavaju, nekada, i poslije dužeg vremenskog perioda.

Prirodne promjene imaju posebno veliki značaj u multifaktorijalnim i demografskim proučavanjima i istraživanjima. Svakako, poseban značaj prirodne promjene stanovništva imaju za ocjenu nivoa zdravstvenog stanja i zdravstvene zaštite stanovništva. Postoje brojni i raznovrsni statistički pokazatelji, ili komponente, o prirodnim promjenama stanovništva, od kojih su najvažniji stopa rađanja ili nataliteta, ostvarene plodnosti ili fertiliteta, neto stope reprodukcije, opšta i specifične stope smrtnosti ili mortaliteta, prirodnog priraštaja stanovništva, sklopljenih i razvedenih brakova, radna sposobnog stanovništva itd.

U našem proučavanju prat ćemo najvažnije komponente prirodnog kretanja stanovništva Crne Gore poslije Drugog svjetskog rata do 2008. godine, kako bi se što realnije sagledali uzroci i posljedice dinamičnih promjena u prošlosti i sadašnjosti. Komparacijom kretanja komponenti prirodnih promjena u Crnoj Gori sa razvijenim i nerazvijenim svijetom, nastojaćemo da sagledamo u kojem pravcu je najbolje

usmjeriti prirodna kretanja stanovništva Crne Gore u XXI vijeku, kako bi se omogućilo što bolje pozicioniranje Crne Gore u izazovima koje budućnost nameće.

U procjeni kretanja komponenti prirodnih promjena do 2050. godine koristimo projekcije Monstata [44] i Ujedinjenih nacija [39].

2. 3. 1. RAĐANJE – NATALITET

Osnovni i najvažniji prirodni proces koji se dešava u stanovništvu je rađanje, odnosno natalitet. Pod rađanjem se podrazumijeva dolazak na svijet ploda-djeteta, 28 nedjelja poslije začeća. Dijete se može roditi živo ili mrtvo. Pod rađanjem živog djeteta podrazumijeva se izbacivanje ili vađenje ploda iz tijela majke (bez obzira na trajanje trudnoće), koji poslije odvajanja od majke diše ili pokazuje na bilo koji drugi način znake života: kucanje srca, pulsacije pupčane vrpce ili jasno vidljivi pokreti mišića podređenih volji, bez obzira na to da li je pupčana vrpca bila presječena ili ne i da li je placenta povrijeđena ili ne.

Za proces prirodnih promjena stanovništva veoma je važno da se utvrdi intenzitet rađanja, koji se izražava prosječnim brojem živorođenih na 1000 stanovnika, odnosno stopom nataliteta. Prema tome, natalitet je pozitivan činilac u prirodnom kretanju stanovništva jer govori o njegovoj biološkoj snazi.

Pored stope efikasnog nataliteta, koja se izračunava na osnovu broja živorođene djece, izračunava se, takođe, i stopa totalnog nataliteta. Ona se rjeđe koristi, a izračunava se na osnovu ukupnog broja rođenih, tj. zbira živorođenih i mrtvorodenih na 1000 stanovnika.

Stopa nataliteta, ili skraćeno natalitet, može da bude:

- vrlo visoka 40%o i više;
- visoka 30–39%o;
- srednja 20–29%o;
- niska 15–19%o;
- vrlo niska ispod 15%o.

Najniža stopa nataliteta koja osigurava jednostavnu reprodukciju stanovništva je 14%o.

Stanovništvo koje ima visok natalitet može, međutim, imati loše zdravstveno stanje zbog visoke smrtnosti, naročito odojčadi, što je karakteristično za nerazvijene zemlje.

Koeficijent bračnog nataliteta¹ pokazuje kolika je relativna učestalost živorođene djece čiji su roditelji u braku, a koeficijent nataliteta, koji je takođe relativan broj, pokazuje učestalost živorođenih uz stručnu pomoć².

¹ Koeficijent bračnog nataliteta se izračunava na taj način što se broj rođenih u braku određene populacije stanovništva, za određenu kalendarsku godinu, pomnoži sa 100 i podijeli sa ukupnim brojem živorođenih.

² Koeficijent nataliteta uz stručnu pomoć izračunava se tako što se broj živorođene djece uz stručno-medicinsku pomoć određene populacije stanovništva, za određenu kalendarsku godinu, pomnoži sa 100 i podijeli sa ukupnim brojem živorođenih.

Bilo kao spontana pojava ili posljedica nužnosti, smanjenje broja djece utiče na društvo u mnogim oblastima. Pod uslovom da je ova pojava obuhvaćena efikasnom politikom podrške, ona može da bude izvor vrlo realnog poboljšanja opštih životnih uslova: smanjenja demografskog pritiska, raspodjele ili preraspodjele raspoloživih resursa prema djelatnostima koje su najveći pokretači ekonomskog i društvenog napretka. Međutim, ukoliko se taj proces prolongira, ili ako dostigne vrlo ozbiljne razmjere, tada prorjeđivanje broja djece dovodi do vrlo značajnog sužavanja osnove starosne piramide, te do odgovarajućeg proširenja njenog vrha, procesa koji se naziva demografsko starenje. Smanjenje rađanja dovodi do povećanja troškova proizvodnje zbog smanjenja obima proizvodnje, do teškoća u finansiranju sistema socijalne zaštite, do slabljenja neformalnih mreža solidarnosti. U tom slučaju treba da se promijeni priroda javne intervencije i da ona poprimi mnogo djelotvorniji karakter: kroz uspostavljanje ili obnavljanje politike porodice, politike u oblasti starenja stanovništva, politike zapošljavanja, migracione politike, socijalne politike, politike uređenja prostora. Ipak, po mišljenju nekih demografa, često, sve dodatne mjere ne garantuju puni, a još manje trajni uspjeh [41].

2. 3. 1. 1. KRETANJE I PROJEKCIJE NATALITETA U SVIJETU

Različite civilizacije, kroz istoriju, i različite religije imaju različite stavove u pogledu rađanja. Grčko-rimska tradicija je poštovala pravo jedinke da raspolaže svojim životom, a oblast seksualnosti se tretirala veoma slobodno. Hrišćanstvo i islam ističu dogmu o svetinji života, sa veoma strogim normama u pogledu seksualnog i reproduktivnog ponašanja pojedinca. Ove dvije religije, kao i judaizam, zahtijevaju čednost i predbračnu nevinost mladih. Po njima, glavna uloga braka i porodice je u rađanju i podizanju djece i zabranjuju sprečavanje i prekid trudnoće. Brak i visoka stopa rađanja djece bili su strogo poštovana religijska i socijalna norma.

Danas je veoma visoka stopa nataliteta (preko 40 živorođenih na 1000 stanovnika) jedna od bitnih karakteristika zaostalih, siromašnih, preindustrijskih zemalja. To su društva u kojima dominira uloga muškarca nad ženom. Uloga žene je podređena interesu zajednice, odnosno rađanju što većeg broja djece. Među dvadeset zemalja sa najvećom stopom nataliteta ne nalazi se nijedna evropska zemlja. Veoma visoka stopa rađanja u ovim zemljama, koja prelazi 40 živorođenih na 1000 stanovnika, će se održavati dugo i u budućnosti. Prema projekciji Ujedinjenih nacija, kod skoro svih ovih zemalja visoka stopa nataliteta će se zadržavati i sredinom XXI vijeka (Tabela 2. 5).

S druge strane, proces smanjenja broja djece prvi put se pojavio u XVIII vijeku u Francuskoj. Postepeno se širio na najrazvijenije zemlje da bi poslije Drugog svjetskog rata zahvatio i ekonomski manje razvijene zemlje. Od dvadeset evropskih zemalja koje imaju najvišu stopu rađanja samo Turska i Albanija imaju nisku, a sve ostale veoma nisku stopu rađanja (ispod 15‰).

Prema projekciji Ujedinjenih nacija (39), stopa nataliteta će u svim ovim zemljama opadati. Ipak, početkom 1950-tih, jedino su najrazvijenije zemlje bile suočene za starenjem stanovništva, kao posljedicom izrazitog pada nataliteta. Od šest najvećih

Tabela 2. 5. Dvadeset zemalja sa najvećom stopom nataliteta sa projekcijom do 2050. godine, prema različitim stopama fertiliteta

Država	2008.	2045–2050.			
		Srednji	Visoki	Niski	Konstantni
Niger	51.6	30.4	33.6	27.0	51.4
Mali	49.1	23.5	27.3	19.5	40.0
Uganda	47.8	23.4	27.3	19.2	45.1
Avganistan	45.5	26.0	29.7	22.2	45.6
Siera Leone	44.7	23.5	27.5	19.3	37.9
Burkina Faso	44.3	23.0	26.8	19.1	44.4
Somalija	43.7	25.3	28.9	21.6	42.1
Angola	43.7	23.0	26.8	18.8	41.3
Etiopija	43.6	18.4	22.3	14.4	37.9
DR Kongo	42.6	21.5	25.5	17.3	44.3
Liberija	42.2	20.2	24.3	16.0	36.9
Jemen	42.1	17.8	21.7	13.7	36.1
Malavi	41.5	22.5	26.5	18.3	40.5
Burundi	41.4	18.5	22.5	14.4	32.6
Rep. Kongo	41.3	18.2	22.3	13.9	32.6
Čad	39.6	24.7	28.6	20.6	44.7
Zambija	39.5	22.9	26.9	18.7	42.7
Madagaskar	38.1	19.2	23.3	14.9	35.1
Džibuti	38.1	16.4	20.0	12.6	26.9
Mozanbik	38.0	21.2	25.3	16.9	38.9

Izvor: CIA The World Factbook-Country Comparison birth rate (12. 03. 2009) and World Population Prospects The 2008 Revision Populacion Database (17. 09. 2009)

ćih zemalja Evropske unije (Njemačka, Velika Britanija, Francuska, Italija, Poljska i Španija), najugroženije su Italija i Njemačka koje imaju nižu stopu nataliteta od svih evropskih zemalja. Ovo će, prema projekciji Ujedinjenih nacija, imati za posljedicu dramatično smanjenje stanovništva u ovim zemljama. Tako, prema navedenim projekcijama, Njemačka će 2060. godine, umjesto sadašnjih 82 milina stanovnika, imati 71 milion i neće biti najmnogoljudnija zemlja Evropske unije. S druge strane, od šest najvećih zemalja Evropske unije, Francuska i Velika Britanija imaju najveću stopu nataliteta (12.6 i 10.6), pa će prema istim projekcijama UN, ove dvije zemlje biti najmnogoljudnije zemlje EU. Bitno je da od dvadeset zemalja Evrope, koje imaju najnižu stopu nataliteta, nijedna nema stopu nataliteta iznad 14 na 1000 živorođenih, što obezbjeđuje prostu reprodukciju stanovništva (Tabela 2. 6).

2. 3. 1. 2. KRETANJE I PERSPEKTIVE NATALITETA U CRNOJ GORI

Ratovi, epidemije zaraznih bolesti, gladne godine, ekonomske migracije itd. bili su praćeni gubitkom ljudstva, ali su takođe bili razlog visoke rodnosti žena u Crnoj

Tabela 2. 6. Dvadeset zemalja Evrope sa najnižom stopom rađanja uz projekciju do 2050. godine, prema različitim stopama fertiliteta

Država	Živorodeni na 1.000 stanovnika								
	2008.	2020–2025.				2045–2050.			
		Srednja	Visoka	Niska	Konstantna	Srednja	Visoka	Niska	Konstantna
Italija	8.18	7.7	10.1	5.3	7.1	8.5	11.7	5.5	6.6
Njemačka	8.18	8.1	10.5	5.5	7.4	8.2	11.7	5.2	6.4
Austrija	8.65	9.2	11.8	6.3	8.3	9.3	12.8	6.1	7.1
Češka	8.85	9.4	11.9	6.8	8.1	10.4	14.0	7.1	7.4
Bosna i Hercegovina	8.83	8.3	10.8	5.4	7.3	7.6	11.3	4.3	5.4
Slovenija	8.97	8.8	11.1	6.3	7.5	9.6	13.1	6.5	6.8
Litvanija	9.11	10.0	12.7	7.0	8.3	9.9	13.9	6.3	6.8
Srbija	9.19	10.8	13.5	8.0	10.1	10.3	14.1	6.8	8.8
Grčka	9.45	8.3	10.8	5.7	7.5	8.9	12.4	5.8	6.8
Mađarska	9.51	9.4	12.0	6.6	8.1	9.8	13.5	6.5	8.8
Bugarska	9.51	8.5	10.6	6.1	7.3	9.2	12.9	5.9	6.3
Švajcarska	9.59	10.0	12.8	7.1	9.2	10.6	14.3	7.4	8.4
Ukrajina	9.60	9.7	12.0	7.2	7.5	10.6	14.5	6.9	6.4
Hrvatska	9.64	9.3	11.8	6.6	8.3	9.6	13.4	6.2	7.2
Belorusija	9.71	8.6	11.1	5.8	7.7	8.5	12.4	5.1	6.2
Španija	9.72	9.2	11.4	6.8	7.9	9.7	13.0	6.7	7.3
Litvija	9.78	10.0	12.3	7.2	8.3	10.6	14.5	7.0	7.3
Poljska	10.04	8.6	11.1	5.8	7.7	8.3	12.0	5.0	6.1
Švedska	10.13	11.5	14.1	8.7	11.5	11.0	14.7	7.7	11.1
Belgija	10.15	10.9	13.5	8.2	10.4	10.6	14.1	7.2	9.9
Turska	18.7	14.6				11.7			
Albanija	15.3	13.9				10.9			

Izvor: CIA The World Factbook – Country Comparison birth rate (12. 03. 2009) and World Population Prospects The 2008 Revision Population Database (17. 09. 2009)

Gori. Naime, rađanje se nekada dešava kao kompenzirajući faktor. Rađanje je bilo ponos i dika porodice, bratstva i plemena [31]. Crnogorac je znao da će polovina njegovih sinova poginuti u borbi prije ženidbe, a tek ostatak da će postati otac novih boraca [32]. Mada se pouzdani podaci o natalitetu u Crnoj Gori, na osnovu popisa stanovništva, dobijaju relativno kasno, tek u prvoj polovini XX vijeka, na osnovu brojnih zapisa putopisaca i drugih izvora može se sa sigurnošću tvrditi da je on bio veoma visok, što potvrđuju neki podaci iz prošlosti. J. Erdeljanović je početkom XX vijeka zabilježio da u Bratonožićima iz svakog braka dolazi prosječno oko sedmoro djece [33]. V. Kusovac navodi kako mu je Grozdana Miljić, iz plemena Šaranci, dala podatke o nekoliko žena iz njenog kraja koje su imale 17 djece. Čerka jedne od njih koja je živjela poslije Drugog svjetskog rata imala je 16 djece [34].

Prema popisu iz 1864. godine, dati su i podaci o natalitetu i mortalitetu za vrijeme od 14. 10. 1863. do 14. 10. 1864. godine, koliko je popis trajao. Prema tim podacima za jednu godinu rodilo se 6.577 djece (3.475 dječaka i 3.102 djevojčica), a istovremeno je umrlo 3.938 lica (2.002 muških i 1.936 ženskih). Crna Gora je tada, uključujući i Brda, imala 196.238 stanovnika. Prema tim podacima natalitet je iznosio 29.3‰.

Popis stanovništva od 1921. godine prvi put na organizovan i sistematičan način daje podatke ne samo o broju stanovnika nego i brojna druga obilježja stanovništva. U periodu od 1931. do 1939. godine, stopa nataliteta u Crnoj Gori se kretala od 30.9‰ u 1931. do 28.6‰ u 1939. godini sa izraženim razlikama u regionima (Tabela 2. 7).

Znatno niža stopa nataliteta u primorskom regionu u odnosu na druge regione Crne Gore najvjerovatnije da je uslovljena nivoom kulture i življenja (posebno u Boki Kotorskoj), različitim uticajem okupatora, pečalbarstvom i sl. U ostalim regionima, razlike u stopi nataliteta su manje. Mada stopa nataliteta raste od središnjeg, preko planinskog, do polimsko-pljevaljskog, gdje je najviša. Visoka stopa nataliteta u ovim regionima, prema zapažanjima P. Radusinoviću, je umnogome izraz tradicionalne populacione ekspanzije dinarskog tipa, vezana za patrijarhalnu kulturu i njene recidive, kao i za opštu zaostalost [15].

Tabela 2. 7. Kretanje nataliteta u Crnoj Gori od 1931. do 1939. godine

Godina	Živorodeni na 1000 stanovnika				
	Crna Gora	Primorski region	Središnji region	Planinski region	Polimsko-pljevaljski region
1931.	30.9				
1934.	31.6	21.4	29.4	32.0	35.0
1935.	31.9	19.9	29.6	31.6	36.2
1936.	30.3	19.3	26.1	30.9	36.0
1937.	28.2	17.2	27.9	26.6	30.8
1938.	28.3				
1939.	28.6				

Po završetku Drugog svjetskog rata, u Crnoj Gori kraj 1940-ih i naročito sredina 1950-ih godina predstavljaju razdoblje veoma intenzivnog rađanja, period kada su dostignute rekordne vrijednosti broja živorođene djece u jednoj godini, odnosno rekordno visokih stopa nataliteta (Tabela 2. 8).

Na prvom poslijeratnom popisu stanovništva 1948. godine, u Crnoj Gori je stopa nataliteta bila visoka – 30.7‰, da bi na sljedećem popisu 1953. godine i broj živorođene djece (13880) i stopa nataliteta (33.0) bili još veći.

Već na sljedećem popisu 1961. godine, broj živorođene djece je manji za 886, što je za 6.5% manje u odnosu na 1953. godinu. Stopa nataliteta pada sa visokog na vri-

jednosti srednjeg. Tokom sljedećih deset godina broj živorođene djece se drastično smanjuje, za 2.128, što je za 16.4% manje u odnosu na 1961. godinu. Natalitet u 1971. godini iznosi 20.5 na 1000 živorođene djece i već se nalazi na granici koja označava nisku stopu. To je period industrijalizacije Crne Gore, sa izgradnjom fabrika, od kojih su posebno Željezara u Nikšiću i Aluminijski kombinat u Podgorici, zbog potrebe za radnom snagom, doveli do masovnog napuštanja sela, pretežno mladog, reproduktivnog stanovništva. Svakako da su na odliv stanovništva uticali i ekonomski razvoj, obrazovni i kulturni zahtjevi, ali u manjem stepenu.

Tabela 2. 8. Broj živorođenih i stopa nataliteta u Crnoj Gori na popisima 1948–2003. i međupopisnim godinama 2004–2008. godine

Godina	Broj stanovnika	Broj živorođenih	Živorodenih na 1000 stanovnika
1948.	377.189	11591	30.7
1953.	419.873	13880	33.0
1961.	471.894	12994	27.5
1971.	529.604	10866	20.5
1981.	584.310	10335	17.7
1991.	615.035	9609	15.6
2003.	620.145	8344	13.5
2004.	622.118	7849	12.6
2005.	623.277*	7352	11.8
2006.	624.241*	7531	12.1
2007.	626.188*	7834	12.5
2008.	628.804*	8258	13.1

* Projekcija broja stanovnika izračunata je na bazi nove koncepcije stalnog stanovništva Crne Gore (Statistički godišnjak 2009)

Mada broj živorođene djece i dalje opada, na sljedećem popisu 1981. godine bilježi se smanjenje broja živorođene djece za 531 (4,9%). Stopa nataliteta 1981. godine (17.7) je na nivou koji se označava niskim. Sljedeća dva popisa bilježe i dalje smanjenje broja živorođene djece u odnosu na popise koji su im prethodili. Broj živorođene djece je 1991. godine manji za 726 (7.0%), a 2003. za 1269 (13.2%). Stopa nataliteta je 1991. na donjoj granici niskog, a 2003. godine čak veoma niskog. Period između 1991. i 2003. godine je vrijeme ratova, raspada Jugoslavije i dramatičnih i tragičnih zbivanja, što je moralo negativno uticati na natalitet.

Dinamične promjene broja živorođene djece i stope nataliteta u Crnoj Gori koje su prikazane u godinama sa popisima stanovništva mogu se cjelovitije sagledati ako se posmatraju u dekadama, praćenjem promjena i u godinama između popisa stanovništva (Tabela 2. 9).

Kao što smo vidjeli na osnovu podataka popisa, u prvim poslijeratnim godinama postoji konstantan porast broja živorođene djece sve do 1954. godine kada je zabilježen najveći broj živorođenih (14.428) i najviša stopa nataliteta (33.7). Ovaj porast broja ži-

Tabela 2. 9. Broj živorođenih i stope nataliteta po godinama od 1950. do 2008. godine

Godina	Broj živorođenih	Stopa nataliteta	Godina	Broj živorođenih	Stopa nataliteta	Godina	Broj živorođenih	Stopa nataliteta
1950	11.904	30.0	1971	10.866	20.5	1991	9.609	15.6
1951	12.898	31.7	1972	10.938	20.3	1992	9.524	15.3
1952	13.308	32.0	1973	10.665	19.6	1993	8.922.	14.2
1953	13.880	32.9	1974	10.551	19.1	1994	8.887	14.1
1954	14.428	33.7	1975	10.557	18.9	1995	9.492	15.0
1955	13.550	31.1	1976	10.711	18.9	1996	9.094	14.2
1956	13.654	31.0	1977	10.738	18.7	1997	8.758	13.7
1957	13.751	30.8	1978	10.584	18.2	1998	9.211	14.2
1958	13.684	30.2	1979	10.365	17.6	1999	8.828	13.8
1959	12.614	27.4	1980	10.542	18.2	2000	9.184	13.9
1960	13.127	28.1						
1961	12.994	27.4	1981	10.335	17.9	2001	8.839	14.4
1962	13.006	26.9	1982	10.579	17.8	2002	8.490	13.8
1963	12.982	26.4	1983	10567	17.8	2003	8.344	13.5
1964	12.599	25.1	1984	10.521	17.4	2004	7.849	12.6
1965	12.333	24.2	1985	10.724	17.5	2005	7.352	11.8
1966	12.209	23.5	1986	10.455	16.9	2006	7.531	12.1
1967	11.485	21.8	1987	10.567	16.9	2007	7.834	12.5
1968	11.027	20.6	1988	10.190	16.1	2008	8.258	
1969	11.259	21.6	1989	9.634	15.1			
1970	10.636	20.3	1990	9.380	14.6			

vorodene djece poslije ratova, katastrofa i stradanja naroda skoro da je zakonitost (baby boom). I sasvim je normalno da se javlja i poslije Drugog svjetskog rata i u Crnoj Gori.

Nakon 1954. godine broj živorođene djece se iz godine u godinu smanjuje, tako da je 1970. godine manje 3792 (26.3%) živorođenih u odnosu na 1954. godinu. U istom periodu natalitet je sa 33.7 pao na 20.3. U ovakvoj situaciji nameće se pitanje šta je moglo dovesti do ovako dinamičnog smanjenja broja živorođene djece, odnosno nataliteta? Rekli smo da je ovo period ubrzane industrijalizacije zemlje koja je dovela do izmjene distribucije stanovništva. Prema popisu 1948. godine, učešće stanovništva koje se bavi poljoprivredom u ukupnom broju stanovništva Crne Gore iznosilo je 71.6%, da bi taj procenat 1971. godine pao na 35.0%, a 1981. čak na 13.5%. U ovom periodu Crna Gora je doživljavala promjene koje se mogu nazvati procesom deagrarizacije društva u cjelini, a istovremeno procesom deagrarizacije sela. Od brojnih promjena koje karakterišu deagrarizaciju, dominantne su izmjene u privrednoj strukturi sa rastom industrije i opadanjem poljoprivrede. Posljedica tih promjena je rast broja gradskog, a opadanje broja seoskog stanovništva. Poseban vid deagrarizacije, i to vrlo izražen, jeste deagrarizacija samog sela. Na selu se javljaju nove socijalne kategorije (slojevi), čija egzistencija nije vezana, ili nije isključivo vezana, za poljoprivredu, već za druge grane djelatnosti, koje su locirane u gradskim naselji-

ma. U takvoj situaciji opada broj čistih poljoprivrednika, tj. onih koji svoju egzistenciju vezuju isključivo za poljoprivredu [40].

Seosko stanovništvo prelaskom u grad dolazi u novu sredinu, u mnogo čemu nepoznatu i stranu, sredinu koja nameće svoje norme života i rada. Prilagođavanje na nove uslove, pogotovo kada se zna da oni bar u početku ne garantuju kvalitetne uslove života i stanovanja, svoj prvi trag ostavlja na porodici. U novim transformisanim uslovima dolazi do atomizacije porodice, tj. do prerastanja porodice sa većim brojem članova u porodicu sa manjim brojem. Atomizacija porodice je tim veća što je proces migracija iz selo u grad izraženiji. I zato je u ovom relativno kratkom vremenskom periodu od petnaest godina došlo do takvog pada nataliteta i smanjenja broja živorođene djece u Crnoj Gori. Međutim, na brzinu i intenzitet smanjenja broja rađanja značajno utiče i stepen ekonomskog i socijalnog razvoja društva u fazi kada se odvijaju procesi migracije selo – grad. Što je on niži, pad nataliteta je izraženiji, brži. U prilog ovakvoj tvrdnji govorilo bi kretanje nataliteta od početka sedamdestih do kraja osamdesetih godina. Tokom ovih devetnaest godina (1970–1988) broj živorođene djece je opao za 4.2%, mada je procenat poljoprivrednog stanovništva, u istom periodu, pao sa 31% u 1971. godini na 15% u 1991. godini. Ovo je period boljih i stabilnijih socioekonomskih uslova, pa bez obzira na intenzivnije povećanje broja gradske populacije, broj živorođene djece se nije značajnije mijenjao.

U novim uslovima transformacije seoskog stanovništva u gradskim uslovima stvara se jedan novi odnos prema porodici. Umjesto želje za što većim brojem djece, što je bila karakteristika tradicionalne porodice, sada se preferira porodica sa dvoje djece. Ta, u osnovi negativna, populaciona svijest uzrijeva u Crnoj Gori tokom sedamdestih i osamdesetih godina XX vijeka, dovodeći do topljenja biološke supstance naroda.

Broj živorođene djece u Crnoj Gori prvi put je pao ispod 10.000 (9.634) u 1989. godini. Sa tom godinom broj živorođene djece intenzivnije opada, da bi 2004. godine prvi put pao ispod 8.000 (7.887), što sve prati alarmantni pad stope nataliteta na 12.6. Posljednjih pedeset godina broj živorođene djece koja se rode u jednoj godini manji je za 6.541 (45%). U istom vremenu natalitet je pao za 62.3%. Do ubrzanog smanjenja broja živorođenih došlo je u prvoj deceniji 21. vijeka, posebno izraženog u periodu 2001–2005. Za svega pet godina, broj živorođene djece je smanjen za 20% (sa 9.184 u 2000. na 7.352 u 2005). Ranije je za apsolutno smanjenje istog obima živorođenih bilo potrebno više od tri decenije (period 1970–2000). Ovako dinamičnom smanjenju broja živorođenih u kratkom vremenskom intervalu mora se dati posebno značenje jer dolazi poslije dugog i konstantnog perioda opadanja broja živorođenih, procesa kojim je biološka supstanca naroda u Crnoj Gori značajno smanjena. Zato su njegove štetne posljedice daleko veće od, takođe, izraženog pada broja živorođenih poslije 1954. godine, kada su broj živorođenih i stopa nataliteta bili visoki. Naglo pogoršanje društveno-ekonomskih prilika tokom 1990-ih, koje je bilo uzrokovano raspadom bivše SFRJ, kao i promjene izazvane korjenitim tranzicionim reformama, uticali su na odvrćanje roditelja od donošenja odluke o rađanju.

Preciznijim praćenjem broja živorođenih i stope nataliteta između godina popisa stanovništva, registruje se promjena koja bi mogla da bude ohrabrujuća. Od 2005. godine, kada su broj živorođenih (7.352) i stopa nataliteta (11.8) najniži, prekida se

negativni trend rađanja. Ne samo da je zaustavljeno smanjenje godišnjeg broja živorođenih već se bilježi njegovo lagano, ali tokom sljedeće tri godine, konstantno povećanje (sa 7.352 u 2005. na 7.531 u 2006, godini, 7.834 u 2007. i 8.258 u 2008. godini). Da li se radi o privremenom i kratkotrajnom povećanju obima rađanja ili je u pitanju stvarni oporavak u procesu demografske tranzicije Crne Gore, pokazaće se već za nekoliko sljedećih godina.

2. 3. 1. 2. 1. KRETANJE NATALITETA PO REGIONIMA I OPŠTINAMA

Na popisu iz 1953. Crna Gora je administrativno bila podijeljena na srezove. Od ukupno 13880 živorođene djece, 7360 (53.0%) je iz srezova koji u kasnijoj administrativnoj podjeli pripadaju sjevernom regionu (Bjelopoljski, Durmitorski, Ivangradski, Kolašinski i Pljevaljski). Iz srezova sadašnjeg središnjeg regiona (Nikšićki, Titogradski, Cetinjski) bilo je 4489 živorođenih (32.3%). Iz južnog regiona u srezovima Barski i Bokokotorski bilo je 2031 ili 14.6% živorođene djece (Tabela 2. 10).

Tabela 2. 10. Stope nataliteta po srezovima Crne Gore na popisu 1953. godine

Srez	Stanovništvo	Živorođeni	
		Broj	Na 1000 stanovnika
CRNA GORA	419.873	13880	33.0
Barski	37.087	1149	31.0
Bjelopoljski	41.432	1852	44.7
Bokokotorski	38.991	882	22.6
Cetinjski	25.604	674	26.3
Durmitorski	23.572	760	32.2
Ivangradski	70.641	2710	38.4
Kolašinski	22.148	499	22.5
Nikšićki	46.589	1419	30.4
Pljevaljski	40.876	1539	37.6
Titogradski	72.933	2396	32.8

U srezovima sjevernog regiona stopa nataliteta je bila 37.0%, središnjeg 30.9% i južnog 26.7%. Najvišu, veoma visoku, stopu nataliteta imao je Bjelopoljski srez (44.7%). Od 10 srezova, 1 (Bjelopoljski) je bio sa veoma visokom stopom, 6 (Barski, Durmitorski, Ivangradski, Nikšićki, Pljevaljski i Titogradski) sa visokom i 3 sa srednjom stopom nataliteta iznad 20% (Kolašinski, Bokokotorski i Cetinjski). U strukturi stanovništva Crne Gore, 1953. godine, sjeverni region je bio zastupljen sa 47.3%, središnji sa 34.5% i južni sa 1953. godine

Na popisu iz 1961. godine, sjeverni region i dalje ima najvišu, visoku stopu nataliteta (31.7%) i procentualno najveći broj živorođene djece (53.2%), što je više od središnjeg i južnog regiona zajedno. Stope nataliteta središnjeg regiona (25.0%) i južnog (20.1%) sada su u rasponu srednjeg nataliteta (Tabela 2. 11). U strukturi stanovništva Crne Gore u 1961. godini sjeverni region je zastupljen sa 46.2%, središnji sa

36.1% i južni sa 17.7%. I mada je u ukupnoj strukturi stanovništva sjeverni region bio najbrojniji (46.2%), procentualna zastupljenost ovog regiona u broju živorođenih bila je značajno veća (53.2%). Takav odnos se održava i na popisu 1971. godine, a već 1981. godine najveći broj živorođenih je u središnjem regionu (41.7%). Vremenom se u ukupnoj strukturi živorođenih udio sjevernog regiona smanjuje, tako da 2008. godine iznosi svega 28.4%. Udio središnjeg regiona se konstantno povećava, tako da 2008. godine iznosi 48.9%. U južnom regionu procenat živorođenih na popisu iz 1961. je 12.9% i na sljedećim popisima se kreće približno procentualnoj zastupljenosti stanovništva te regije, pa 2008. godine iznosi 22.7%.

Kretanje nataliteta prema regionima pokazuje da je posebno visokonatalitetno područje Crne Gore bio sjeverni region. Procesom industrijalizacije i u manjem dijelu ekonomskim i obrazovnim kretanjima tokom 1970-ih godina XX vijeka, došlo je do populacionog praznjenja ovog regiona, sa smanjenjem ne samo učešća ovog regiona u broju živorođene djece već i dinamičnijeg smanjenja stope nataliteta. S druge strane, mlado, reproduktivno stanovništvo koje se odliva iz sjevernog regiona puni reproduktivnim potencijalom središnji region, posebno Podgoricu i Nikšić, što će se pozitivno odraziti na kretanje stope nataliteta u ovom regionu, posebno u ovim dvjema opštinama u dužem periodu.

Tabela 2. 11. Učešće regiona u strukturi živorođenih u Crnoj Gori od 1953. do 2008.

Regioni	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2008.
CRNA GORA							
Stanovnika	419.873	471.894	529.604	584.310	615.035	620.145	628.804
Živorodenih	13880	12994	10866	10335	9609	8344	8258
SJEVERNI							
Stanovnika	198.669	217.988	230.045	228.968	218.592	222.030	191.077
Živorodeni	7360	6919	5173	4121	3396	2673	2347
% od živorođenih	53.0	53.2	47.3	39.9	35.3	32.0	28.4
SREDIŠNJI							
Stanovnika	145.126	170.499	202.708	239.571	261.756	291.198	288.236
Živorodenih	4489	4358	4065	4306	4334	3974	4036
% od živorođenih	32.3	33.8	37.2	41.7	45.1	47.6	48.9
JUŽNI							
Stanovnika	76.078	83.407	96.851	115.771	134.687	159.328	149.491
Živorodenih	2031	1677	1690	1908	1876	1697	1875
% od živorođenih	14.6	12.9	15.5	18.4	19.5	20.3	22.7

Od svih opština u Crnoj Gori najveći natalitet ima opština Rožaje, i to na svim popisima od 1948. do 2003. godine. U ovoj opštini je 1971. godine natalitet iznosio 38.1 živorođeno dijete na 1000 stanovnika. Ako se isključi najveća stopa nataliteta zabilježena u Bjelopoljskom srezu 1953. godine (44,7‰), ovo je najviša stopa nataliteta zabilježena u nekoj od opština Crne Gore (Tabela 2. 12). Ova opština drži rekord i po smanjenju stope nataliteta između dva popisa. Za deset godina, od 1971. do

Tabela 2. 12. Živorodeni na 1000 stanovnika po opštinama i regionaima 1953–2008.

Opština Region	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2008.
CRNA GORA		27.4	20.5	17.7	15.6	13.5	13.1
SJEVERNI		31.7	22.5	18.0	15.5	13.4	12.3
Andrijevića						11.2	7.8
Berane		26.4	22.2	16.8	14.0	15.4	13.8
Bijelo Polje		27.6	25.6	22.0	17.5	14.4	14.5
Žabljak		14.0	11.6	14.5	11.4	8.5	6.2
Kolašin		16.8	24.2	14.9	11.0	9.7	9.4
Mojkovac		22.6	20.2	16.4	14.3	12.0	8.4
Plav		25.9	25.4	16.6	14.8	15.7	11.2
Plužine		15.6	16.4	12.1	4.8	7.5	6.2
Pljevlja		16.0	16.1	24.9	24.4	20.0	7.7
Rožaje		37.1	38.1	24.9	24.4	20.0	19.2
Šavnik		14.0	14.9	9.9	10.9	6.4	5.3
SREDIŠNJI		25.8	20.0	18.0	16.5	14.2	14.0
Danilovgrad		9.4	12.2	12.0	17.4	11.0	9.5
Nikšić		19.1	19.7	16.4	14.7	12.4	12.5
Podgorica		21.9	21.5	16.0	17.5	15.9	15.6
Cetinje		16.6	20.0	15.9	15.5	9.0	8.4
JUŽNI		20.1	17.4	16.5	13.9	11.6	12.5
Bar		19.4	16.8	16.6	14.1	12.5	12.8
Budva		14.0	17.4	19.6	15.8	13.8	17.3
Kotor		15.4	16.3	17.6	13.4	11.0	11.9
Tivat		16.1	17.6	19.1	12.7	9.7	13.4
Ulcinj		21.7	21.0	15.0	14.5	11.8	12.2
Herceg Novi		16.3	16.1	14.4	12.9	10.6	10.0

1981. godine, natalitet je pao sa 38.1 na 24.9 ili za 13.2. To je vrijeme u kojem Rožaje iz zaostale kasabe prerastaju u grad sa razvijenom drvnom industrijom, organizovanom zdravstvenom službom, a izgradnjom Ibarske magistrale se uspostavlja veza sa gradovima na sjeveru Crne Gore i jugozapadne Srbije. Rožajska opština je jedina opština u Crnoj Gori u kojoj se i popisom 2003. godine natalitet nalazi u nivou srednjeg i nije pao ispod granice koja predstavlja prelazak u nisku stopu nataliteta. Poslije Rožaja, u sjevernom regionu Crne Gore najviši natalitet na posljednjem popisu (2003. godine) imaju opštine Plav (15.7), Berane (15.4) i Bijelo Polje (14.4).

Na popisu iz 2003. godine, najniži natalitet u sjevernom regionu, a i u Crnoj Gori uopšte, imaju opštine Šavnik (6.4), Plužine (7.5), Žabljak (8.5) i Kolašin (8.7). Ono što čini bitnu razliku između ove dvije grupe opština u istom regionu, jednu sa najvišim, a drugu sa najnižim natalitetom u Crnoj Gori, je nacionalni sastav stanovništva. U četiri opštine sa višim natalitetom živi 75.5% od ukupnog stanovništva Crne

Gore muslimanske, odnosno bošnjačke nacionalnosti. Muslimani i Bošnjaci u nacionalnoj strukturi Rožaja čine 89.4%, Plava 55% (zajedno sa Albancima 74.6%-čine većinsko stanovništvo). U visokom procentu su zastupljeni, takođe, i u Bijelom Polju (48.4%) i Beranama (22.7%). U četiri druge opštine, koje imaju veoma nizak natalitet, 50.7% pripada srpskoj, a 43.3% crnogorskoj nacionalnosti, što znači 94.0% su pripadnici pravoslavne vjeroispovijesti. Ovakve razlike u prirodnom kretanju stanovništva iste regije mogu se objasniti različitim uticajem tradicije i religije u odnosu prema rađanju, porodici i življenju na selu. Kod stanovništva islamske vjeroispovijesti pozitivan odnos prema ovim vrijednostima je naznačeniji.

U središnjem regionu, gdje se nalaze i dvije najveće opštine u Crnoj Gori (Podgorica i Nikšić), najniži natalitet na posljednjem popisu imala je opština Cetinje (9.0). Nikšić (12.4) i Danilovgrad (11.0), takođe, imaju vrlo nisku stopu nataliteta, dok Podgorica sa 15.9 živorođenih na 1000 stanovnika još nije na tom nivou zahvaljujući prilivu fertilnog stanovništva iz sjevernog regiona. Sve opštine u južnom regionu, osim Ulcinja, još od 1961. godine imaju nisku stopu nataliteta. Na popisu iz 2003. godine sve one, pa i Ulcinj, imaju čak veoma nisku stopu nataliteta, značajno manju od 15.0 živorođenih na 1000 stanovnika. Zapaža se da je smanjenje stope nešto sporije nego u opštinama sjevernog i središnjeg regiona. Najnižu stopu u opštinama južnog regiona na posljednja dva popisa (1991. i 2003) ima Tivat (12.7 i 9,7).

2. 3. 1. 3. ŽIVOROĐENI U BRAKU I VAN BRAKA

Pouzdani podaci o rađanju djece u braku i van braka u Crnoj Gori se prvi put dobijaju na osnovu popisa stanovništva i statistike poslije Drugog svjetskog rata.

U prvim poslijeratnim godinama djeca se rađaju u braku u visokom procentu. Tako je od 13.880 živorođene djece 1953. godine njih 13.739 (98.4%) rođeno u bračnoj zajednici. Taj visoki procenat, sasvim razumljiv u jednoj patrijarhalnoj i tradicionalnoj sredini, održava se sve do 1981. godine, kada počinje značajno da opada. Prema podacima posljednjeg popisa iz 2003. godine, 84.4% živorođene djece rođeno je u braku (Tabela 2. 13). Takav procenat se održava, sa manjim odstupanjima sve do 2008. godine, kada dolazi do nešto izraženijeg pada (82.7%).

Broj djece rođene van bračne zajednice samim tim se iz godine u godinu povećavao. Godine 1953. van bračne zajednice rođeno je svega 229 djece (1.6%), a 2008. godine 1438 (17.3%) djece. Znači da se u periodu posljednjih 55 godina (1953. do 2008. godine) broj djece rođene van braka uvećao sedam puta. Očito da procesi modernizacije braka, deinstitutionalizacije života u paru, kohabilitacije i ortakluka, napuštanje tradicionalnih vrijednosti, individualizacija i promjene načina života zahvataju Crnu Goru. Taj proces u najvećem je uslovljen civilizacijskim tokovima, izrazitije je prisutan početkom 80-ih godina XX vijeka i neosporno utiče na natalitet i porodicu. Ipak, u poređenju sa većinom zemalja Crna Gora se sa 17% djece rođene van braka nalazi na samom dnu, sa nešto većim procentom u odnosu na Grčku, koja ima najnižu stopu rađanja djece van braka (10%). Taj procenat daleko zaostaje iza zemalja koje imaju visok procenat rađanja djece van bračne zajednice (Francuska i Bugarska 50%, Norveška i Švedska 55%, Estonija 58% i Island čak 65%). Treba ipak ukazati na

Tabela 2. 13. Živorodeni u braku i van braka u Crnoj Gori 1953–2008

Godina	Živorodeni u braku		Živorodeni van braka	
	Broj	%	Broj	%
1953.	13.739	98.4	229	1.5
1961.	12.759	98.2	235	1.8
1971.	10.533	96.9	333	3.1
1981.	9.922	96.0	413	4.0
1991.	8.934	93.0	675	7.0
2003.	7.081	84.4	1305	15.6
2004.	6.561	83.2	1326	16.8
2005.	6.139	83.2	1240	16.8
2006.	6.303	83.7	1228	16.3
2007.	6.626	84.3	1230	15.7
2008.	6.850	82.7	1435	17.3

činjenicu da je u Francuskoj, koja je zaustavila negativni trend prirodnih promjena, prvenstveno natalitetom, a ne imigracijom, kao neke druge razvijene zemlje, u toku posljednjih 40 godina učešće vanbračnog rađanja poraslo sa 6% u 1960. na 11% u 1980, 30% u 1990. i na 50% u 2004. godini [41].

2. 3. 1. 4. ŽIVOROĐENI UZ STRUČNU POMOĆ

U prvim poslijeratnim godinama, kada je zdravstvena služba bila slabije organizovana, zdravstvena zaštita i zdravstvena prosvjećenost stanovništva na niskom nivou, preko 70% porođaja u Crnoj Gori obavljalo se van zdravstvenih ustanova i bez stručne pomoći. Više od 15 godina poslije završetka rata (1961. godine) od 13088 ro-

Tabela 2. 14. Rođeni i živorodeni uz stručnu pomoć u Crnoj Gori od 1961. do 2008. godine

	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2008.
ROĐENI						
Ukupno	13088	10927	10400	9653	8386	8292
Sa stručnom pomoći	6468	8113	9831	9505	8360	8291
Bez stručne pomoći	6615	2814	569	148	26	1
% sa stručnom pomoći	49.4	74.3	94.5	98.5	99.7	99.9
ŽIVOROĐENI						
Ukupno	12994	10866	10335	9609	8344	8258
Sa stručnom pomoći	6486	8056	9767	9310	8335	
Bez stručne pomoći						
% sa stručnom pomoći	49.9	74.1	94.5	96.9	99.9	100.0
MRTVOROĐENI						
Ukupno	89	61	65	44	42	34
Stopa mrtvorodenja	0.6	0.6	0.6	0.4	0.5	0.4

đenih, 6615 (49.4%) je rođeno bez stručne pomoći. Iz godine u godinu, procenat porođaja pod stručnom kontrolom se povećavao, tako da 2003 godine 99.4%, a 2008. 99.9% porođaja je pod stručnom kontrolom (Tabela 2. 14).

Normalno je očekivati da će se u budućnosti procenat rađanja djece pod stručnom kontrolom kretati u optimalnim granicama. Mada je broj mrtvorodne djece smanjen za 2.6 puta (sa 89 u 1961. godini na 34 u 2008. godini), stopa mrtvorodenja je smanjena za manje nego se moglo očekivati (sa 0.6 na 0.4). To ukazuje na značajan uticaj endogenih, genetskih faktora, na koje se daleko teže utiče.

2. 3. 1. 5. RAĐANJE DJECE SA MALOM TJELESNOM TEŽINOM

Prema preporukama Svjetske zdravstvene organizacije, za manju težinu pri rođenju smatra se ona koja je ispod 2.500 grama, uključujući i težinu od 2.499 grama. Prijevremeni porođaj je onaj prije navršenih 37 nedjelja trudnoće.

Djeca male tjelesne težine pri rođenju su ili prije vremena rođena, ili su zaostala u intrauterinom rastu, ili su posljedica složenosti oba ova faktora. Ova djeca često imaju i anomalije i komplikacije tokom porođaja i zato zahtijevaju intenzivan nadzor i dugoročno praćenje poslije rođenja. Za takvu djecu se otvaraju centri za nedonesenu djecu i novorođenčad, prema stavovima savremene neonatologije.

Učestalost živorođene djece sa tjelesnom težinom ispod 2.500 grama u Crnoj Gori je 4.84%. Živorodenih sa tjelesnom težinom ispod 1000 grama bilo je 0.12%, a onih sa 1000–1500 grama bilo je 0.5%, a ispod 1000 grama 0.12% (42). Pri Dječjoj klinici u Podgorici je prije dvadeset godina formiran Centar za ugroženu novorođenčad i on je značajno uticao na smanjenje smrtnosti ugrožene novorođenčadi u Crnoj Gori.

2. 3. 1. 6. PROJEKCIJA NATALITETA U CRNOJ GORI

Projekcije stanovništva Crne Gore, prema Monstatovoj studiji, zasnovane su na pretpostavkama o kretanju mortaliteta, fertiliteta i migracija u periodu 2005–2050. Prilikom izrade projekcije primijenjen je analitički metod, što podrazumijeva da su postavljene hipoteze o fertilitetu po starosti žena, o smrtnosti po starosti i polu, kao i obimu migracionog salda i njegovoj distribuciji po starosti i polu. Projekcije su rađene u sedam varijanti: varijanta niskog fertiliteta, srednjeg fertiliteta, visokog fertiliteta, konstantnog fertiliteta, zatim varijanta konstantnog mortaliteta, konstantna varijanta i varijanta nultnog migracionog salda. Ukoliko se vrši izbor najrealnije varijante, i u ovom slučaju važi uobičajeno pravilo da se od tzv. ostvarivih varijanti najvjerovatnijom čini realizacija varijante srednjeg fertiliteta.

U pogledu kretanja broja živorođenih do 2050. godine, rezultati projekcija Monstata ukazuju na nekoliko varijanti mogućih trendova u budućnosti. Hipotezom varijante srednjeg fertiliteta stopa nataliteta bi se u ovom periodu lagano smanjivala sa 12.1 u 2005. na 11.5 u 2050. Broj živorođene djece, posmatran u vremenskim periodima od po 5 godina, bi se povećao sa 38.818 (godišnji prosjek 7763) u periodu 2005–2010. na 44.426 (godišnji prosjek 8885) u periodu 2045–2050. godine (tabele 2.15 a i 2.15 b).

Tabela 2. 15 a. Projekcija stanovnika, živorođenih i nataliteta (srednja varijanta) za petogodišnje periode u Crnoj Gori i sjevernom regionu od 2005. do 2050. godine

Godina	Stanov- nika	Živorodeni		Godina	Stanov- nika	Živorodeni	
		Za petogo- dišnji period	Na 1000 stanovnika godišnje			Za petogo- dišnji period	Na 1000 stanovnika godišnje
CRNA GORA				SJEVERNI REGION			
2005.	637.128	38.818	12.1	2005	197.306	11.693	12.0
2010.	641.966	40.363	12.5	2010	191.624	11.867	12.4
2015.	654.594	41.472	12.5	2015	190.704	12.029	12.5
2020.	672.686	42.214	12.4	2020	192.779	12.100	12.5
2025.	692.165	42.712	12.2	2025	195.887	12.027	12.2
2030.	712.592	42.710	11.8	2030	199.667	11.773	11.7
2035.	731.608	42.646	11.5	2035	203.131	11.521	11.3
2040.	748.730	43.350	11.5	2040	205.949	11.552	11.1
2045.	765.677	44.426	11.5	2045	208.538	11.750	11.2
2050.	783.479			2050			

Izvor: Demografski trendovi u Crnoj Gori od sredine XX vijeka i perspektive do 2050. godine, Monstat, Podgorica, 2008.

U sjevernom regionu stopa nataliteta bi se lagano povećavala sa 12.0 u periodu 2005–2010. do 2020. godine, a potom bi postepeno opadala do 11.2 u 2050. godini. Broj živorođenih bi se sa 11750 (godišnji prosjek 2338) u 2005–2010. neznatno povećao na 11750 (godišnji prosjek 2350 u 2050. godini).

U središnjem regionu stopa nataliteta bi sa 12.9 u 2005. godini opadala do 11.5 u 2050. Broj živorođene djece bi se sa 18892 (godišnji prosjek 3778) povećao na 21053 (godišnji prosjek 4210) u 2050. godini.

U južnom regionu stopa nataliteta bi sa 10.8 u 2005. porasla na 11.7 u 2050. godini. Broj živorođene djece bi sa 8233 (godišnji prosjek 1646) u 2005. godini porastao na 11623 (godišnji prosjek 2324) u 2050. godini.

Prema drugim hipotezama razlike, po varijantama bi se odnosile na kretanje broja živorođenja. Logično, najveće smanjenje bi bilo pod pretpostavkom ostvarenja niske varijante (smanjenje SUF sa 1,60 u 2005. na 1.25 u 2050. godini). Tada bi broj živorođene djece sa 37.3 hiljade u periodu 2005–2010. pao na 24.4 hiljade u 2045–2050. godini.

Smatramo realnijom projekciju prema varijanti srednjeg fertiliteta u odnosu na drugih šest. Mala je vjerovatnoća da će se proces nataliteta u Crnoj Gori u vremenu do 2050. godine odvijati po drugim hipotezama. Rizik hipoteza svih varijanti, pa i varijante srednjeg fertiliteta, je pretpostavka u projekciji da će Crna Gora već od 2010. godine biti izrazito imigraciono područje. Ne smije se zaboraviti važno načelo da je imigracija karakteristika (i privilegija) bogatih zemalja, a mala je vjerovatnoća da će Crna Gora to postići tokom prve polovine XXI vijeka.

U projekciji nataliteta u Crnoj Gori koju daju Ujedinjene nacije, za period 1990–1995. i 2045–2050, stope nataliteta pri srednjoj varijanti fertiliteta su približne onima koje daje Monstat (Tabela 2. 16).

Tabela 2. 15b. Projekcija stanovnika, živorođenih i nataliteta (srednja varijanta) za petogodišnje periode u središnjem i južnom regionu Crne Gore od 2005. do 2050. godine

Godina	Stanovnika	Živorodeni		Godina	Stanovnika	Živorodeni	
		Za petogodišnji period	Na 1000 stanovnika godišnje			Za petogodišnji period	Na 1000 stanovnika godišnje
SREDIŠNJI REGION				JUŽNI REGION			
2005.	288.865	18.892	12.9	2005	150.957	8.233	10.8
2010.	295.408	19.398	12.9	2010	154.934	9.098	11.6
2015.	303.804	19.634	12.7	2015	160.086	9.809	12.0
2020.	313.772	19.843	12.4	2020	166.135	10.271	12.1
2025.	323.832	20.137	12.2	2025	172.446	10.548	12.0
2030.	334.218	20.347	12.0	2030	178.707	10.590	11.7
2035.	344.033	20.452	11.7	2035	184.444	10.673	11.4
2040.	352.987	20.714	11.6	2040	189.794	11.084	11.5
2045.	361.771	21.053	11.5	2045	195.368	11.623	11.7
2050.	370.703			2050	201.490		

Izvor: Demografski trendovi u Crnoj Gori od sredine XX vijeka i perspektive do 2050. godine, Monstat, Podgorica, 2008.

Tabela 2. 16. Projekcija stope nataliteta u Crnoj Gori, prema četiri varijante fertiliteta po petogodišnjim periodima od 1990. do 2050. godine

Period	Srednja	Visoka	Niska	Konstantna
1990–1995.	13.5	13.5	13.5	13.5
1995–2000.	13.5	13.5	13.5	13.5
2000–2005.	13.0	13.0	13.0	13.0
2005–2010.	12.1	12.1	12.1	12.1
2010–2015.	12.2	13.9	10.4	11.9
2015–2020.	12.0	14.5	9.4	11.4
2020–2025.	11.7	14.5	8.7	10.9
2025–2030.	11.4	13.8	8.7	10.3
2030–2035.	11.1	13.5	8.6	9.9
2035–2040.	10.7	13.6	8.1	9.6
2040–2045.	10.6	14.2	7.5	9.4
2045–2050.	10.6	14.5	7.0	9.1

Izvor: CIA The World Factbook Country Comparison Birth rate (12. 03. 2009) and World Population Prospects The 2008 Revision Population Database

2. 3. 2. PLODNOST – FERTILITET

Fertilitet je efektivno rađanje unutar grupe žena u fertilnom periodu (15–49 godina starosti). On predstavlja samo jednu komponentu ukupne potencijalne plodnosti, odnosno sposobnosti čovjeka, žene ili para da stvara potomstvo, a koja se naziva fekunditet. Pošto obim i intenzitet rađanja zavise od nivoa ostvarene plodnosti, u proučavanju i evaluaciji prirodnog kretanja stanovništva fertilitet je jedna od najvažnijih i nezaobilaznih komponenti. Podsjetićemo na činjenicu da se i natalitet odnosi na efektivno rađanje, ali unutar čitave posmatrane populacije. Kada se govori o plodnosti stanovništva, često se upotrebljavaju oba termina i to kao sinonimi, mada postoji pomenuta razlika.

Plodnost ili fertilitet jedne populacije najbolje izražava stopa ukupnog fertiliteta (SUF). Ona pokazuje ukupan broj živorođene djece na jednu ženu u uslovima fertiliteta po starosti iz godine posmatranja, a zanemarujući smrtnost do kraja fertilnog perioda. Da bi se obezbijedila prosta reprodukcija, stopa ukupnog fertiliteta treba da bude na nivou 2.1 djeteta po ženi u fertilnom periodu. Stopa viša od 2.1 donosi populacioni rast, dok stopa niža od 2.1 rezultira smanjenjem stanovništva, a ukoliko ne postoje imigracija i emigracija, odnosno ukoliko je njihov saldo jednak nuli. Sa stopom ukupnog fertiliteta se ne smije miješati opšta stopa fertiliteta³ koja pokazuje broj živorođene djece na 1000 žena iz fertilnog perioda. Pošto opšta stopa fertiliteta nije ista za svaku od 35 reproduktivnih godina žena, ona se koristi kao orijentaciona brojčana vrijednost ovog prosjeka. Opšta stopa fertiliteta može da se koristi za izračunavanje prosječnog broja živorođene djece na 1 ženu u fertilnom dobu⁴, koja se takođe koristi kao orijentaciona brojčana vrijednost ovog prosjeka. Za analizu fertiliteta po starosti koriste se specifične stope fertiliteta. Kod proučavanja obnavljanja stanovništva, kao veoma precizan pokazatelj, koristi se neto stopa reprodukcije koja se računa samo na bazi živorođene ženske djece.

2. 3. 2. 1. KRETANJE I PROJEKCIJA FERTILITETA U SVIJETU

Prema izvještaju Ujedinjenih nacija za 2008. godinu, od dvadeset država sa najvećim fertilitetom na svijetu sedamnaest pripadaju afričkom, a tri azijskom kontinentu (Avganistan, Jemen, Oman). Najveću stopu ukupnog fertiliteta imaju mlade afričke zemlje: Mali sa 7.34 i Niger sa 7.29 djece na jednu ženu u fertilnom periodu. Izuzetno visoku stopu ukupnog fertiliteta imaju i brojne druge afričke države koje su, poslije dugog kolonijalnog ropstva, stekle nezavisnost tokom posljednjih decenija XX vijeka (Tabela 2. 17).

³ Opšta stopa fertiliteta se izračunava na taj način što se broj živorođenih određene populacije stanovništva za određenu kalendarsku godinu pomnoži sa 1000 i podijeli sa brojem žena od 15–49 godina starosti.

⁴ Prosječan broj živorođene djece na 1 ženu u fertilnom dobu se izračunava tako što se opšta stopa fertiliteta određene populacije za određenu kalendarsku godinu pomnoži sa 35 (broj reproduktivnih godina žene) i podijeli sa 1000.

Prema projekciji Ujedinjenih nacija, visoka stopa fertiliteta održavaće se u ovim zemljama i tokom sljedećih nekoliko decenija. Od dvadeset zemalja koje u ovom momentu imaju najveći fertilitet na svijetu, prema ovoj procjeni, stopu ukupnog fertiliteta ispod 2.1, kojom se vrši samo opšte obnavljanje stanovništva, imaće sredinom XXI vijeka samo Zapadna Sahara (1.87) i Oman (1.97). Visoka stopa fertiliteta u zemljama u kojima se bude održavala sljedećih decenija imaće za posljedicu i brojne promjene. Svakako da će najvažnija biti enormno uvećanje stanovništva (Mali koja je 2008. godine imala 12.324.000 stanovnika imaće 2050. godine 41.724.000, a Niger će za isto to vrijeme porasti sa 13.272.679 stanovnika na 51.872.000).

Tabela 2. 17. Dvadeset zemalja sa najvećom stopom ukupnog fertiliteta u svijetu sa projekcijom UN prema srednjoj stopi ukupnog fertiliteta za period 2008–2050.

Država	Stopa ukupnog fertiliteta (SUF)		
	2008.	2020–2025.	2045–2050.
Mali	7.34	4.29	2.78
Niger	7.29	6.14	3.77
Uganda	6.81	4.00	2.62
Somalija	6.60	5.28	3.06
Avganistan	6.58	5.89	3.13
Jemen	6.41	3.67	2.15
Burundi	6.40	3.22	2.27
Burkina Faso	6.34	4.55	2.72
DR Kongo	6.28	4.37	2.44
Angola	6.20	4.32	2.63
Etiopija	6.17	3.69	2.19
Siera Leone	5.95	4.10	2.72
Liberija	5.87	3.71	2.43
Mauritanija	5.69	3.24	2.28
Zapadna Sahara	5.69	2.27	1.87
Malavi	5.62	4.10	2.56
Oman	5.62	2.48	1.97
Benin	5.58	4.08	2.55
Čad	5.43	4.82	2.83
Ruanda	5.31	4.04	2.54

Izvor: CIA The World Factbook Country Comparison Birth rate (12. 3. 2009) and World Population Prospects. The 2008 Revision Population Database (17. 09. 2009)

I dok nerazvijene zemlje muče problemi visoke rodnosti sa enormnim povećanjem stanovništva, koje ih očekuje u budućnosti, danas oko 42% svjetske populacije živi u zemljama koje ne mogu da obezbijede ni prosto obnavljanje stanovništva. Posebno je taj problem izražen u visokorazvijenim, ali i manje razvijenim evropskim zemljama. Od dvadeset evropskih zemalja sa najvećom rodnosti, samo Turska sa stopom ukupnog fertiliteta 2.21 obezbjeđuje prostu reprodukciju. Čak i Albanija, u

kojoj se decenijama održavala visoka stopa nataliteta i fertiliteta, posljednjih nekoliko godina bilježi pad stope ukupnog fertiliteta, tako da (ovaj) prema posljednjem izvještaju UN u 2008. godini iznosi 2.01 (Tabela 2. 18).

Tabela 2. 18. Dvadeset zemalja Evrope sa najvećom stopom ukupnog fertiliteta uz projekciju 2008–2050. godine

Država	Stopa ukupnog fertiliteta (SUF)		
	2008.	2020–2025.	2045–2050.
Turska	2.21	1.90	1.85
Albanija	2.01	1.85	1.85
Francuska	1.98	1.85	1.85
Island	1.90	1.91	1.85
Irska	1.83	1.85	1.85
Luksemburg	1.78	1.79	1.85
Norveška	1.78	1.85	1.85
Kipar	1.77	1.65	1.83
Danska	1.74	1.85	1.85
Finska	1.73	1.85	1.86
Švedska	1.67	1.85	1.85
Holandija	1.66	1.85	1.85
V. Britanija	1.66	1.85	1.85
Belgija	1.65	1.85	1.85
Makedonija	1.58	1.57	1.85
Malta	1.51	1.39	1.64
Portugalija	1.49	1.49	1.74
Švajcarska	1.45	1.39	1.83
Estonija	1.42	1.85	1.85
Hrvatska	1.42	1.59	1.84

Izvor: CIA The World Factbook Country Comparison Birth rate (12. 03. 2009) and World Population Prospects. The 2008 Revision Population Database (17. 09. 2009)

Situacija je još nepovoljnija u mnogim drugim evropskim zemljama. Najnižu stopu ukupnog fertiliteta imaju Litvanija (1.22) i Češka (1.23). Ali situacija i u drugim zemljama malo je bolja. Estonija i Hrvatska koje se nalaze na 19. i 20. mjestu na listi evropskih zemalja sa najvišom rodnosti imaju stopu ukupnog fertiliteta 1.42 (Tabela 2. 19).

Postoji čitav niz objašnjenja za izraženi pad stope ukupnog i opšteg fertiliteta u mnogim zemljama. Mada se za ovaj fenomen ne može okriviti samo jedan faktor već sigurno da u njegovoj pozadini stoji sadejstvo čitavog niza različitih činilaca. U svijetu koji se odlikuje brзом razmjenom informacija i u kome su savremene kontraceptivne metode široko, gotovo univerzalno, dostupne, fenomen tendencije sveprisutnog opadanja broja djece sve više se tumači kao rezultat opredjeljenja parova koji se nalaze u reproduktivnom dobu o potrebi favorizovanja relativnog nivoa svog životnog standarda.

Tabela 2. 19. Dvadeset zemalja Evrope sa najnižom stopom ukupnog fertiliteta uz projekciju od 2008. do 2050.

Država	Stopa ukupnog fertiliteta		
	2008.	2020–2025.	2045–2050.
Litvanija	1.22	1.53	1.78
Češka	1.23	1.62	1.55
Bjelorusija	1.23	1.36	1.64
Bosna i Hercegovina	1.24	1.34	1.59
Ukrajina	1.25	1.62	1.83
Moldavija	1.26	1.83	1.83
Slovenija	1.27	1.57	1.87
Poljska	1.27	1.39	1.64
Latvija	1.29	1.38	1.83
Španija	1.30	1.70	1.83
Italija	1.30	1.49	1.74
Slovačka	1.34	1.43	1.77
Mađarska	1.34	1.52	1.77
Grčka	1.36	1.51	1.70
Rumunija	1.38	1.45	1.70
Austrija	1.38	1.51	1.70
Rusija	1.40	1.58	1.83
Njemačka	1.41	1.44	1.69
Hrvatska	1.42	1.39	1.74
Estonija	1.42	1.83	1.85

Izvor: CIA The World factbook Country Comparison Birth rate (12. 03. 2009) and World Population Prospects The 2008 Revision Population Database (17. 09. 2009).

U razvijenim zemljama, demografski ostarjelim i sa sistemima socijalne zaštite koji transferima namijenjenim starijim generacijama finansijski opterećuju srednjo-vječne generacije, koje su radno aktivne i koje stvaraju društveno bogatstvo, mladi se sve više suočavaju sa teškoćama u vezi sa održavanjem dostignutog nivoa životnog standarda, i to zbog nezaposlenosti, potzaposlenosti ili nestalnog zaposlenja. U zemljama u razvoju, gdje je mlado stanovništvo brojnije, postoje velike teškoće da se nađe posao koji bi bio dovoljan da se obezbijedi samo preživljavanje. U tim zemljama mladi ne upoređuju spontano svoj standard sa starijim sunarodnicima, već sa daleko višim standardom, koji imaju mladi u razvijenim zemljama. Bilo da imaju ili nemaju namjeru da se u razvijene zemlje isele, oni svjesno ograničavaju brojnost svog potomstva, smanjujući na taj način svoje relativno siromašenje [41].

Bolji ekonomski uslovi života i civilizacijski napredak društva svakako da stoje u vezi sa fenomenom smanjenog rađanja i poznati su pod imenom demografsko-ekonomski paradoks.

Dinamični napredak urbanizacije širom svijeta, po mišljenju nekih demografa, smatra se centralnim uzrokom. Stanovnici urbanih naselja teže da imaju manje dje-

ce nego oni koji žive u ruralnim uslovima. Mnoge djelatnosti koje se traže od djece koja žive na selu nijesu potrebne onim porodicama koje žive u gradu. Život u gradu iziskuje veće troškove, što umanjuje želju za većom porodicom, posebno u uslovima konkurencije i takmičarskog odnosa u svakodnevnom životu, gdje svako dijetu u porodici teži da ima sopstvenu spavaću sobu.

U nekim sredinama davanje miraza ženskoj djeci prilikom udaje je obaveza koja i te kako opterećuje porodični budžet i podsvjesno usmjerava roditelje na manje djece. Legalizacija i široko rasprostranjena primjena kontraceptivnih sredstava i abortusa značajno utiču na smanjenje stope fertiliteta. Sve veća zaposlenost žena, napori na poslu, utiču na mnoge od njih da kasne sa rađanjem, odlučuju se na manje djece ili čak odustaju od rađanja. Produženo školovanje i duže stručno usavršavanje, želja za uspješnom profesionalnom karijerom, negativno utiču na rodnost. Društvene promjene, pojedinačno ili u vezi sa feminizmom, takođe imaju ulogu u smanjenju stope fertiliteta. Rađanje djece se danas smatra znatno manjom društvenom obavezom nego što je to bilo u mnogim ranijim društvima. Na društveni status žene daleko više utiče njena profesionalna angažovanost, nego njena afirmacija kao majke. Čak, štaviše, posjedovanje brojnije familije se često društveno omalovažava jer se povezuje sa slabije stojećim socijalnim grupama i statusom. Neke države (na primjer Kina i Iran) su uvele programe za smanjenje fertiliteta i izrazitog porasta svoga stanovništva. Jedan od mogućih uzroka, koji se često navodi kao uzrok smanjenom fertilitetu, je sve manji uticaj religije ili pak prihvatanje učenja i ponašanja brojnih sekta. Visokoreligiozna društva i ljudi duboko ukorijenjeni u vjeri naginju višoj stopi rađanja, u odnosu na sekularna društva i ljude. Koliko i danas uticaj religije na natalitet može da bude značajan, a što se često marginalizuje, može poslužiti primjer Gruzije. U ovoj kavkaskoj zemlji, u kojoj je oko 80% stanovništva pravoslavne vjeroispovijesti, opterećenoj procesom depopulacije, patrijarh Pravoslavne crke Ilija je, 2007. godine, objavio da će lično krstiti svako novorođenče u porodicama sa više od dvoje djece. Jedini uslov je bio da se novorođenčad rode poslije ovog saopštenja. Rezultat je bio iznenađujući. Stopa nataliteta u 2008. godini je porasla za 20% [63]. Značajan uticaj na pad stope fertiliteta imaju visoki troškovi života i nesiguran posao, što predstavlja veliki problem za mlade da zasnuju brak i formiraju porodicu. Nemali broj demografa, od brojnih uzroka u smanjenju fertiliteta, kao glavne izdvaja uticaj religije, visoke cijene življenja i nesigurnost zapošljavanja.

Brojni od navedenih faktora koji negativno utiču na fertilitet, često u različitim sredinama i društvima, imaju različit učinak. Rezultati nedavno objavljene velike studije T. Frejka i JP Sardona [61] dali su odgovore na mnoge nepoznanice, ali i otvorili nova pitanja o uzrocima pada fertiliteta. Ova studija je sprovedena u niskofertilitetnim zemljama (stopa ukupnog fertiliteta ispod 2.1) koje su klasifikovane u 6 grupa: sjeverni region (Danska, Finska, Norveška, Švedska), Zapadna Evropa (Belgija, Engleska i Vels, Francuska, Holandija), Zapadna (centralna) Evropa (Austrija, bivše SR Njemačka i DR Njemačka, Švajcarska), Istočna (centralna) Evropa (Češka Republika, Mađarska, Slovačka Republika), Istočna Evropa (Bugarska, Rumunija, Rusija) i region Zapadnog Balkana (Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Makedonija). Razlike u reproduktivnom ponašanju žena iz bivših socijalističkih zemalja i onih iz zapadnog

društveno-ekonomskog sistema Evrope pokazuju da ekonomija i društveni sistem u velikoj mjeri determinišu nivo i trend fertiliteta. Jedan od zaključaka studije je i da su značajan uticaj na nivo i trend fertiliteta imali i autoritativni režimi nekih država (Španija i Portugalija 1960-ih godina). Ovakvo tumačenje ne važi za neke druge niskofertilitetne zemlje. Tako države Centralne Evrope, iako su jednako bogate kao skandinavske zemlje, imaju znatno nižu stopu fertiliteta od svojih sjevernih susjeda. Jedan od najvažnijih zaključaka ove studije je da u zemljama sa niskim fertilitetom u reproduktivnom ponašanju dominiraju sociopsihološki faktori (poboljšanje statusa žene u društvu, ostvarivanje karijere, promjene u shvatanju braka, širenje znanja o kontraceptivnim sredstvima itd.). Posebno značajan uticaj imaju i ekonomski mehanizmi kao što su povećanje zaposlenosti žena, bolji standard, akumuliranje kapitala, snižavanje opšte zaposlenosti (izraženo u bivšim socijalističkim zemljama) itd. Glavni zaključak ove studije je da će se pad fertiliteta nastaviti i dalje, što će za posljedicu imati izražene promjene u starosnoj strukturi ovih zemalja, sa enormnim udjelom starijih ljudi. Posljedice će se posebno odraziti na društvene i ekonomske institucije, kao što su zdravstvo, penziona i socijalni sistem i drugi. I oni će morati da pretrpe velike promjene.

2. 3. 2. 2. KRETANJE I PERSPEKTIVE FERTILITETA U CRNOJ GORI

Dok ekonomski zaostale zemlje muče problemi prekomjernog rađanja, a razvijene zemlje, posebno najrazvijenije zemlje Evrope, problemi nedovoljnog rađanja, Crnu Goru karakteriše sasvim drugi fenomen. Ona ne pripada ni prvoj ni drugoj grupi zemalja. Specifičnost Crne Gore je da u posljednjoj deceniji XX i prvoj deceniji XXI vijeka ima nedovoljan nivo rađanja i spada u grupu niskofertilitetnih zemalja, iako se nalazi na znatno nižem stepenu opšteg razvoja, nego evropske zemlje. Dakle, osnovno i istovremeno najnepovoljnije obilježje demografske slike Crne Gore na početku XXI vijeka je nedovoljno rađanje, iako je takoreći do juče spadala u tradicionalno visokofrekventne zemlje.

Tranzicija fertiliteta stanovništva u Crnoj Gori je otpočela sa gotovo vijekom za kašnjenja u odnosu na najrazvijenije evropske zemlje i sa pomakom od nekoliko decenija u odnosu na centralnu Srbiju i Vojvodinu. Početak pada nivoa rađanja sa visokog na nizak nivo se vezuje za kasne tridesete godine XX vijeka [46].

Najintenzivnije promjene fertiliteta u Crnoj Gori bilježe se poslije Drugog svjetskog rata. U godinama poslije Drugog svjetskog rata Crna Gora je imala značajan broj karakteristika tradicionalnog tipa fertiliteta sa visokom stopom ukupnog fertiliteta, koja je 1951. godine iznosila 4.67. To znači da je ukupan broj živorođene djece po jednoj ženi u fertilnom periodu bio 4.67. Te iste godine je na 1000 žena fertilnog perioda bilo rođeno 133.6 živorođene djece. U vremenu između 1951. i 1990. godine stope ukupnog i opšteg fertiliteta su opadale, tako da početkom devedesetih godina ovo područje pokazuje osobenosti savremenog tipa fertiliteta sa niskom stopom ukupnog fertiliteta (Tabela 2. 20). Na popisu stanovnika iz 1991. godine, prvi put se bilježi stopa ukupnog fertiliteta (2.05) koja ne obezbjeđuje osnovno obnavljanje stanovništva. Godine 1991. dva precizna pokazatelja plodnosti, odnosno nivoa rađanja,

Tabela 2. 20. Stope ukupnog i opšteg fertiliteta i neto stopa reprodukcije u Crnoj Gori 1951–2008.

Godina	Živorodeni	Stopa ukupnog fertiliteta	Stopa opšteg fertiliteta	Neto stopa reprodukcije
1951.	12898	4.67	133.6	1.86
1961.	12994	3.40	113.3	1.47
1971.	10866	2.70	79.9	1.23
1981.	10335	2.23	68.1	1.04
1991.	9606	2.05	63.1	0.98
2000.	9184	2.07	55.0	0.98
2001.	8839	1.98	52.6	0.92
2002.	8499	1.87	54.5	0.87
2003.	8344	1.77	53.2	0.83
2004.	7849	1.66	51.2	0.80
2005.	7352	1.60	48.2	0.72
2006.	7531	1.64	45.3	0.74
2007.	7834	1.69	49.6	0.76
2008.	8258	1.80	52.3	0.78

pala su ispod nivoa potrebnog za prostu zamjenu generacija: stopa ukupnog fertiliteta (ispod 2.1) i neto stopa reprodukcije (ispod 1).

Tokom 90-ih do 2000. godine, punih deset godina će stagnirati (stopa ukupnog fertiliteta čak i blag porast 2.05 do 2.07 i neto stopa reprodukcije na 0.98). Tek poslije 2001. godine dolazi do njihovog kritičnog pada. Potrebno je podsjetiti na neke karakteristike vremena u kojem su stopa ukupnog fertiliteta i neto stopa reprodukcije stagnirale. To je vrijeme raspada SFR Jugoslavije, rata u okruženju, ali sa bačenim bombama i na teritoriju Crne Gore, nametnutih sankcija međunarodne zajednice koje su i Crnu Goru ticale, društvenih promjena (tranzicije, transformacije ili regresije), duboke ekonomske krize, poremećaja socijalne stratifikacije, političkih problema, krize institucija, vojne intervencije NATO pakta. To je vrijeme koje prati smanjena moć adaptacije na izmijenjeni sistem vrijednosti i normi, kao i smanjen stepen samorealizacije, osjećaj nesigurnosti i život u permanentnom stresu. Uz sve to, siromaštvo i život na granici osnovne egzistencije ogromne većine građana Crne Gore. Normalno je bilo očekivati daleko veći pad fertiliteta i broja živorođenih u ovom dramatičnom periodu od onog koji se u toku ove decenije odvijao i koji se može okarakterisati stagnantnim. Uz to, poređenja s drugim evropskim bivšim socijalističkim zemljama ukazuju da je kod njih pad fertiliteta bio znatno intenzivniji, a tada dostignuti nivo niži. Takva poređenja bi mogla ukazati da su usporena tranzicija, pa u nekim aspektima i retrogradni procesi u odvijanju društveno-ekonomskih promjena i posljedice koje su oni proizveli, donekle ublažili nepovoljne trendove u domenu rađanja [44].

U periodu 2001–2005. godine dolazi do ubrzanog i izraženog pada fertiliteta. Za svega pet godina stopa ukupnog fertiliteta pala je za oko 0.5 djeteta po ženi (sa 2.07 u

2000. na 1.60 u 2005. godini). Ranije je za ovoliki pad stope fertiliteta bilo potrebno 28 godina (između 1972. i 2000. godine). Tako se 2005. godine broj živorođene djece, po jednoj ženi u fertilnom periodu, smanjio 2,8 puta u odnosu na 1951. godinu (sa 4.67 na 1.60), a broj živorođene djece na 1000 žena fertilnog perioda 3 puta (sa 133.6 na 45.3). Neto stopa reprodukcije pala je sa 0.92 u 2001. na 0.72 u 2005. godini. Da li u pozadini ovakvog pada fertiliteta, koji je pratio i pad broja živorođene djece, stoje ekonomski ili neki drugi razlozi, teško je odgovoriti.

Pozitivni zaokret sa blagim, ali konstantnim rastom stope ukupnog i opšteg fertiliteta poslije 2005. godine, koji prate rast nataliteta i prirodni priraštaj, izaziva nedoumice. Da li se radi o prolaznom fenomenu tokom demografske tranzicije kroz koju prolazi Crna Gora ili o nečemu drugom? Trend povećanja stope ukupnog fertiliteta poslije 2005. godine prisutan je i u nekim drugim državama Evrope, posebno u zemljama u tranziciji. Trend kretanja fertiliteta u Crnoj Gori već sljedećih nekoliko godina sigurno će razriješiti ovu dilemu.

2. 3. 2. 2. 1. KRETANJE FERTILITETA PO REGIONIMA

Praćenje kretanja fertiliteta po regionima otežava nedostatak podataka o živorođenima po starosti majke za cio posmatrani period od 1950. godine nadalje, pa se iz dostupnih podataka ne može pratiti stopa ukupnog fertiliteta po regionima za sav period. Radi cjelovitosti obrade, kretanje fertiliteta u regionima Crne Gore od 1950-ih do 1990. daćemo praćenjem opšte stope fertiliteta i prosječnog broja živorođene djece na 1 ženu u fertilnom periodu. To nijesu precizni pokazatelji, kao što je stopa ukupnog fertiliteta (koju ćemo pratiti za period poslije 1990-ih), ali su u svakom slučaju veoma korisni u praćenju fertiliteta po regionima u posmatranom periodu.

Prilikom popisa stanovnika 1953. godine, Crna Gora je administrativno bila podijeljena na 10 srezova. U prvim poslijeratnim godinama, područje cijele Republike pokazivalo je karakteristike visoke rodnosti, sa visokom opštom stopom fertiliteta (140.6) i velikim prosječnim brojem živorođene djece na 1 ženu u fertilnom periodu (4.2). Ovako visok fertilitet, među najvećim u Evropi, može se objasniti ne samo tradicionalnom sklonošću ka visokoj rodnosti već i poznatim baby boom fenomenom, pojavom povećane rodnosti poslije ratova i masovnih stradanja stanovništva (Tabela 2. 21).

Najveću opštu stopu fertiliteta u ovoj godini ima Titogradski srez (178.7), a potom Bjelopoljski (166.5), Ivangraadski (160.8) i Pljevaljski (157.7). Najnižu opštu stopu fertiliteta ima Bokokotorski srez (91.6), kojem su pripadale sadašnje opštine Herceg Novi, Kotor, Tivat i Budva. Razlike u opštoj stopi fertiliteta prate i razlike u prosječnom broju živorođene djece na 1 ženu u fertilnom periodu. Te godine na 1 ženu uzrasta 15–49 godina, u Titogradskom srezu, koji ima najviši prosjek, dolazi 6.2 djece, a u Bokokotorskom srezu sa najnižim fertilitetom, 3.2 djeteta. Prosječan broj djece na 1 ženu u fertilnom periodu, dobijen na osnovu stope opšteg fertiliteta, a ne na osnovu specifične stope uzrasnih grupa od po pet godina fertilnih žena, vjerovatno

Tabela 2. 21. Opšta stopa fertiliteta i prosječan broj živorođene djece na jednu ženu u fertilnom periodu po srezovima u Crnoj Gori 1953. godine

Srez	Živorodeni	Broj žena 15–49 godina	Živorodeni na 1 ženu	Opšta stopa fertiliteta
CRNA GORA	13880	98695	4.92	140.6
Barski	1149	9513	4.22	120.8
Bjelopoljski	1852	11126	5.82	166.5
Bokokotorski	882	9629	3.20	91.6
Cetinjski	674	6718	3.31	100.3
Durmitorski	760	5622	4.73	133.2
Ivangradski	2710	16848	5.62	160.8
Kolašinski	499	4643	3.76	107.5
Nikšićki	1419	11430	2.66	124.1
Pljevaljski	1539	9756	5.52	157.7
Titogradski	2396	13410	6.2	178.7

je nešto viši, ali ne značajno. Uz to, pristup je jednak za sve regione, odnosno srezove pa se iskazane razlike mogu uvažiti.

Prilikom sljedećeg popisa stanovništva, 1961. godine, Crna Gora je administrativno podijeljena na 20 opština (21 od 1991. kada je Andrijevica dobila status opštine). Ova podjela se održala do danas, pa je praćenje i komparacija kretanja fertiliteta u vremenu koje slijedi olakšana.

Već 1961. godine, registruje se naznačen pad fertiliteta na nivou Republike (sa 140.6 u 1953. na 116.3 u 1961), ali i značajne razlike unutar tri regiona (Tabela 2. 22).

U 1961. godini sjeverni region ima značajno veću stopu opšteg fertiliteta (135.5) i prosječan broj živorođene djece na jednu ženu u fertilnom dobu (4.72), u odnosu na republički prosjek i druga dva regiona. Južni region ima najnižu stopu opšteg fertiliteta (84.6) i prosječan broj živorođene djece (2.96), dok središnji region ima najmanja odstupanja od republičkog prosjeka. I na sljedeća dva popisa, 1971. i 1981. godine, postojeće razlike između regiona se održavaju, s tim što se uočavaju i nove. Mada se pad opšte stope fertiliteta i prosječnog broja živorođene djece nastavlja u svim regionima, on je u sjevernom regionu najizraženiji i u intenzitetu i u dinamici ispoljavanja, bez obzira na to što je ovaj region, i dalje, sa najvećim fertilitetom i prosječnim brojem živorođene djece. Izraženiji pad fertiliteta u sjevernom regionu posljedica je masovnijeg odliva pretežno fertilnog stanovništva, koje, u procesu državnog projekta industrijalizacije i deagrarizacije zemlje, odlazi u druge regione Crne Gore, druge republike i inostranstvo. Posljedice takvog odliva pretežno reproduktivnog stanovništva ostaviće ozbiljne i trajne posljedice na ekonomsku, kulturnu i posebno demografsku budućnost sjevernog regiona.

Međutim, odliv fertilnog stanovništva i populaciono pražnjenje sjevernog regiona doprinijele su izraženom padu fertiliteta i nataliteta u Crnoj Gori, započetog u posljednjoj deceniji 20. vijeka.

Tabela 2. 22. Opšta stopa fertiliteta i prosječan broj živorođene djece na jednu ženu u fertilnom periodu u Crnoj Gori 1961–1981. godine

		CRNA GORA	Regioni		
			SJEVERNI	SREDIŠNJI	JUŽNI
1961.	Živorodenih na 1 ženu 15–49 godina	4.07	4.74	3.77	2.96
	Opšta stopa fertiliteta	116.3	135.5	107.7	84.6
1971.	Živorodenih na 1 ženu 15–49 godina	2.83	3.22	2.63	2.39
	Opšta stopa fertiliteta	81.0	92.2	75.4	68.5
1981.	Živorodenih na 1 ženu 15–49 godina	2.41	2.37	2.34	2.29
	Opšta stopa fertiliteta	68.9	73.5	67.2	63.8

Značajan reproduktivni potencijal Crne Gore koji je napustio svoje prirodno stanište, u novim uslovima, makar sav bio redistribuiran unutar Crne Gore, poprima nove, uglavnom negativne reproduktivne navike i svijest, suprotne dotadašnjim.

Na početku posljednje decenije XX vijeka (1990–1992) stopa ukupnog fertiliteta po regionima je približna republičkom prosjeku (2.04), a razlike unutar regiona, u ranijem periodu značajne, sada su relativno male (Tabela 2. 23). Najvišu stopu ukupnog fertiliteta ima središnji region (2.10), a najnižu južni (1.93).

Opadanje fertiliteta, koje je na nivou Crne Gore posebno izraženo u kratkom periodu 2001–2005. godine, prisutno je u sva tri regiona, ali je najizraženije u južnom regionu, gdje je stopa ukupnog fertiliteta u 2005. godini iznosila svega 1.38, a neto stopa reprodukcije 0.63. I u Crnoj Gori i u regionima proces opadanja fertiliteta do 2005. godine prati pad neto stope reprodukcije, koji je u Crnoj Gori 1990. godine iznosio 0.96, a 2005. godine 0.72.

Nešto izraženije razlike između regiona zapažaju se u intenzitetu i dinamici povećanja fertiliteta koje na nivou Crne Gore počinje poslije 2005. godine. Najveći rast stope ukupnog fertiliteta je u južnom regionu (sa 1.38 u 2005. na 1.59 u 2007). U središnjem regionu povećanje fertiliteta je slabije izraženo, a u sjevernom regionu povećanje je neznatno. Ovakom dinamikom i intenzitetom promjena fertiliteta, izvjesne razlike koje su postojale 1990–1992. godine, u 2007. godini su beznačajne. Ako se sada posmatraju regiona kao cjelina, Crna Gora je u pogledu fertiliteta dosta homogeno područje.

Međutim, razlike ipak postoje i daleko bolje se uočavaju na lokalnom nivou kada se prati opšta stopa fertiliteta po opštinama (Tabela 2. 24).

Već 1961. godine najnižu opštu stopu fertiliteta imaju Budva (56.0), Herceg Novi (64.3) i Kotor (71.2). Ove primorske opštine imaju i najmanji broj živorođene djece po jednoj ženi u fertilnom periodu: Budva 1.95, Herceg Novi 2.25, Tivat 2.49. Opšta stopa fertiliteta 1961. godine i u nekim drugim opštinama bila je indikator kasnijeg pada stope ukupnog fertiliteta (Žabljak, Cetinje). S druge strane, te iste godine Rožaje imaju daleko najvišu stopu opšteg fertiliteta (217.6), 3.9 puta veću od Budve. Visoku stopu fertiliteta imaju Plav (187.7), Bijelo Polje (146.0) i Berane (143.9). To

Tabela 2. 23. Kretanje fertiliteta i neto stope reprodukcije u regionima Crne Gore 1990–2008. godine

Period/Godina	Živorodeni	Stopa ukupnog fertiliteta	Neto stopa reprodukcije
CRNA GORA			
1990–1992.	9503	2.04	0.96
2002–2004.	8231	1.77	0.84
2005.	7352	1.60	0.72
2006.	7531	1.64	0.74
2007.	7834	1.69	0.76
2008.	8258	1.80	
SJEVERNI			
1990–1992.	3385	2.06	0.96
2002–2004.	2543	1.88	0.89
2005.	2237	1.60	0.72
2006.	2219	1.58	0.72
2007.	2276	1.62	0.77
2008.	2347		
SREDIŠNJI			
1990–1992.	4185	2.10	0.98
2002–2004.	3927	1.81	0.83
2005.	3589	1.60	0.76
2006.	3743	1.67	0.79
2007.	3782	1.67	0.77
2008.	4036		
JUŽNI			
1990–1992.	1932	1.93	0.91
2002–2004.	1661	1.55	0.75
2005.	1525	1.38	0.63
2006.	1569	1.42	0.64
2007.	1776	1.59	0.75
2008.	1785		

znači da je 1961. godine na 1000 žena u fertilnom periodu u Rožajima rođeno 217.6, Plavu 187.7, Bijelom Polju 146.0. i Beranama 143.9 živorođene djece, a u Budvi svega 56 i Herceg Novom 64. Ove četiri opštine sjevernog regiona Crne Gore, koje su na početku posmatranog perioda (1961. godina) imale najveću opštu stopu fertiliteta i poslije 45 godina imaju istu poziciju u odnosu na druge opštine. Opština Rožaje je u ovom periodu imala najveću stopu opšteg fertiliteta. Ova opština drži još jedan rekord – u njoj je u ovom periodu došlo do najvećeg pada stope opšteg fertiliteta, za 142.4 (sa 217.6 u 1961. na 75.2 u 2003. godini).

Tabela 2. 24. Opšta stopa fertiliteta u Crnoj Gori prema popisima 1961–2003. godine

Opština	Godina popisa				
	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.
CRNA GORA	113.3	79.9	68.1	63.1	53.2
Andrijevica					52.7
Bar	88.6	68.6	65.6	57.6	48.9
Berane	143.9	93.5	70.1	64.4	64.0
Bijelo Polje	146.0	109.2	92.7	73.6	59.1
Budva	146.0	109.2	92.7	73.6	59.1
Danilovgrad	56.0	65.3	71.3	60.0	48.9
Žabljak	79.9	49.0	51.7	79.6	47.4
Kolašin	103.2	96.6	61.8	48.4	43.5
Kotor	71.2	62.1	67.1	53.9	42.4
Mojkovac	118.9	81.1	63.9	60.0	50.1
Nikšić	111.3	77.1	62.5	60.3	49.1
Plav	187.7	117.7	71.9	63.5	65.1
Plužine	99.0	64.8	51.5	20.6	35.4
Pljevlja	112.4	58.5	55.6	51.9	43.2
Podgorica	120.9	78.8	71.7	67.9	59.7
Rožaje	217.6	183.5	106.6	98.3	75.2
Tivat	74.7	67.4	72.9	50.3	37.9
Ulcinj	123.9	85.1	60.3	61.3	49.2
Herceg Novi	64.3	60.1	55.1	51.1	41.9
Cetinje	76.8	78.0	62.2	63.0	35.8
Šavnik	92.4	60.5	42.2	47.7	31.8

I dok se u ove četiri opštine sjeverne Crne Gore održava povoljna stopa opšteg fertiliteta, dotle sve druge opštine sjevernog regiona Crne Gore imaju nisku opštu stopu fertiliteta i već od 1981. i 1991. godine zahvaćene su procesom depopulacije (Šavnik, Plužine, Žabljak, Pljevlja, Mojkovac, Kolašin i Andrijevica). Ranije smo ukazali da je bitna razlika između ove dvije grupe opština u sjevernom regionu Crne Gore nacionalni sastav stanovništva. Tako se u sjevernoj regiji Crne Gore stvaraju dvije cjeline koje se u demografskom smislu i kretanjima značajno razlikuju.

2. 3. 2. 3. KARAKTERISTIKE STAROSNOG MODELA FERTILITETA

U periodu od 1953. do 2008. godine postoje izražene promjene u starosnom modelu fertiliteta u Crnoj Gori. One su se generalno odvijale u smjeru povećanja udjela rađanja, u ukupnom fertilitetu, žena koje su u tzv. optimalnoj reproduktivnoj starosti, i smanjivanju udjela žena mlađeg i starijeg fertalnog uzrasta. Tendencija smanjenja fertiliteta je prisutna kod svih starosnih grupa, ali se taj proces odvija različitim intenzitetom. Smanjenje je, apsolutno posmatrano, bilo najveće kod starosnih grupa žena s najvećim fertilitetom (25–29 godina), a takođe i kod žena starosti 20–24 i

30–34 godine. Međutim, relativno posmatrano, najintenzivnije smanjenje se bilježi kod žena koje se nalaze u kasnijem reproduktivnom dobu i ono postaje sve izraženije sa povećanjem starosti. Tako je npr. između 1953. i 2005. stopa fertiliteta žena starijih 25–29 godina smanjena sa 250.3% na 105.9%. Istovremeno, fertilitet žena starih 40–44, 45–49 i onih starijih od 50 godina je smanjen za više od 10 puta (Tabela 2. 25)

Tabela 2. 25. Specifične stope fertiliteta u Crnoj Gori 1953–2008. godine

	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
<15 godina	0.0	0.1	0.0	0.0	0.3	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
15–19	29.6	38.7	26.0	5.7	28.3	17.8	16.6	16.0	16.1	17.4	
20–24	198.8	179.8	168.7	136.4	126.0	103.8	94.0	80.2	79.6	80.4	
25–29	250.3	188.6	167.5	150.7	135.6	116.1	111.7	105.9	109.5	112.9	
30–34	208.9	138.3	105.9	102.9	79.2	84.3	79.2	76.3	79.4	81.5	
35–39	132.1	83.1	49.8	34.9	32.8	36.4	32.1	33.9	35.8	39.1	
40–44	64.7	64.7	18.7	12.2	6.9	8.2	8.8	7.7	6.3	6.9	
45–49	16.6	8.7	2.9	0.9	0.5	0.4	0.5	0.6	0.5	0.3	
50 i više	5.5	2.4	0.1	0.1	0.2	0.0	0.0	0.0	0.1	0.1	

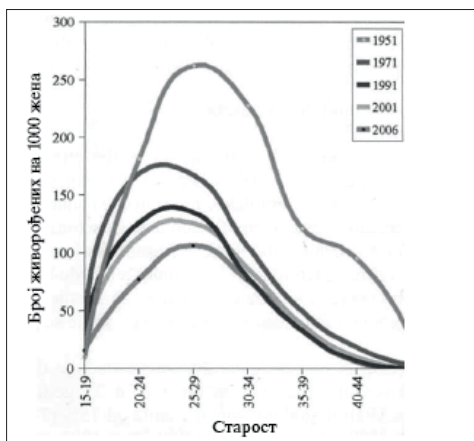
Sve do početka devete decenije XX vijeka u Crnoj Gori je postojala jasno izražena tendencija povećanja učešća žena mlađih od 35 godina u ukupnom fertilitetu. Njihov udio je 1953. godine iznosio 74.8%, a 1991. godine 90.1%. Od početka 2000-ih godina primjetno je smanjenje udjela mlađih fertitilnih žena (do 35 godina), odnosno povećanje udjela u ukupnom fertilitetu žena starijih od 35 godina (Tabela 2. 25 a).

Tabela 2. 25a. Procentualno učešće žena iznad i ispod 35 godina starosti u ukupnom fertilitetu

	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
< 35 godina	74.8	80.1	82.7	89.3	90.1	87.7	88.1	87.0	87.0	86.3	
> 35 godina	25.2	19.9	17.3	10.7	9.9	12.3	11.9	13.0	13.0	13.7	

Prema podacima iz 2007. godine, u ukupnom fertilitetu žene mlađe od 35 godina učestvuju sa 86.3%, a starije od 35 godina čak sa 13.7%! Ovoliko učešće žena starijih od 35 godina u fertilitetu Crne Gore, prvenstveno grupe od 35 do 39 godina, bilježi se prvi put poslije sedamdesetih godina prošlog vijeka. Učešće žena starijih od 35 godina u ukupnom fertilitetu iznosilo je 1953. godine 25.2%, da bi se vremenom izrazito smanjivalo do kraja devedesetih godina, a onda polako, ali konstantno, se povećava. Ovaj proces je u suprotnosti sa trendom pada fertiliteta ostalih starosnih grupa i ukupnog fertiliteta! Povećanje udjela ove starosne grupe u ukupnom fertilitetu rezultat je baš ovih negativnih trendova u fertilitetu žena mlađih od 35 godina.

Neujednačeni intenzitet opadanja fertiliteta po starosti, kao i promjene interne starosne strukture ženskog fertitilnog stanovništva, koja se odvijala u smjeru sve in-

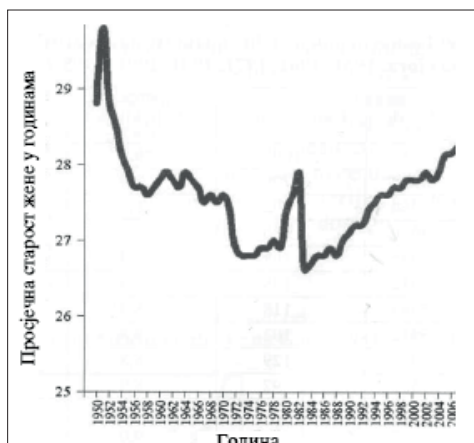
Slika 2. 4. Stope fertiliteta po starosti – Crna Gora, 1951, 1971, 1991, 2006.

Izvor: Monstat, 2008.

tenzivnijeg demografskog starenja, su neposredni uzroci promjena ostvarenih u pogledu prosječne starosti majke pri rođenju djeteta [44]. Visok fertilitet i produžen vremenski period u kome se odvijala reprodukcija su rezultirali relativno visokim fertilitetom žena starijih od 35 godina, kao i njihovim srazmjerno velikim udjelom u ukupnom fertilitetu stanovništva Crne Gore (Slika 2. 4).

2. 3. 2. 4. PROSJEČNA STAROST ŽENA PRI RAĐANJU

Relativno visok fertilitet žena starijih od 35 godina, uz nizak udio adolescentkinja u ukupnom fertilitetu, usloveli su da je prosječna starost žena prilikom rađanja (u obzir su uzeta sva rađanja) bila najviša u prvim poslijeratnim godinama. Od 1950. do 1954. godine prosječna starost žena je stalno bila iznad 28 godina, a 1951. godine je iznosila čak 29.8 godina (Slika 2. 5).

Slika 2. 5. Prosječna starost žena prilikom rađanja djeteta Crna Gora 1950–2007.

Do 1980-ih godina prosječna starost žena pri rađanju djeteta se smanjivala, a poslije toga suprotno – prosječna starost žena pri rađanju djeteta kreće se uzlaznom putanjom. Smanjenje prosječne starosti žena prilikom rađanja djeteta do 1980. godine rezultat je smanjenja nivoa rađanja i koncentracije rađanja na mlađe fertilno stanovništvo.

Promjene poslije 1980-ih godina, sa naznačenim povećanjem starosti žena prilikom rađanja, uslovljene su odlaganjem rađanja za kasnije godine i sve većim udjelom žena iznad 35 godina u ukupnom fertilitetu, ali i demografskim starenjem ženskog fertilnog stanovništva. Prosječna starost žena pri rađanju djeteta dostigla je 2007. godine 28.2 godine, a to je registrovano posljednji put 1954. godine.

Da je model kasnijeg otpočinjanja rađanja jedna od tradicionalnih karakteristika žena u Crnoj Gori, pokazuje prosječna starost žena prema redu rađanja djeteta (Tabela 2. 26).

Prosječna starost žena pri rađanju prvog djeteta je porasla sa 23.5 godina u 1953. godini na 25.5 u 2008. godini. Skoro identično povećanje starosti žena za dvije godine, u ovom periodu, je i pri rađanju drugog i trećeg djeteta. Već kod rađanja četvrtog djeteta ova razlika se smanjuje na svega pola godine, a petog izjednačuje.

Tabela 2. 26. Prosječna starost žena prema redu rađanja djeteta 1953–2008. godine

	Prvo	Drugo	Treće	Čvrto	Peto	Šesto	Sedmo	Osmo	Deveto i više
1953.	23.5	25.6	27.9	30.5	32.8	35.1	37.3	38.8	40.3
1961.	23.4	25.3	27.5	30.0	31.9	33.7	35.6	37.5	40.1
1971.	23.6	25.9	28.3	31.3	32.5	34.1	36.1	36.9	39.3
1981.	24.9	27.0	29.8	32.0	33.4	34.5	37.5	38.2	39.3
1991.	24.7	27.1	29.8	32.0	33.4	33.8	35.3	39.6	37.7
2003.	25.8	27.9	30.6	32.2	32.4	32.6	35.5	33.6	36.7
2004.	25.5	27.4	29.8	31.7	32.0	32.9	35.2	36.0	37.9
2005.	25.5	27.6	30.1	31.7	32.0	33.0	34.1	34.5	35.0
2006.	25.4	27.6	29.7	31.3	31.8	32.1	32.6	32.6	37.7
2007.	25.8	27.8	30.3	31.4	33.1	33.4	33.2	33.7	34.3
2008.	25.5	27.9	29.8	31.0	32.8	30.8	30.2	32.0	39.5

Kada su u pitanju višerotke, sa šestoro i više djece, karakteristično je da su to znatno mlađe žene nego poslijeratnih godina.

2. 3. 2. 5. ŽIVOROĐENI PO REDU ROĐENJA

Promjene u strukturi živorođenih prema redu rođenja odražavaju intenzitet promjena u nivou fertiliteta. U poratnim godinama (1950), kada su natalitet i fertilitet visoki, učešće petog i viših redova u strukturi živorođene djece bilo je veoma visoko (26.4) i bilo je po udjelu odmah iza prvog reda rođenja (27.4). Visok procenat živorođenih petog i viših redova održava se do sedamdesetih godina, a onda se značajno smanjuje. Živorođena djeca prvog i drugog reda 1950. godine čine 49.6% od ži-

vorodenih te godine. Vremenom se njihovo učešće povećava i 2007. godine je 74.7% (Tabela 2. 27)

Tabela 2. 27. Distribucija živorođenih prema redu rođenja, 1950–2008.

Dijete	1950.	1960.	1970.	1980.	1990.	2000.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
Prvo	27.4	24.3	30.2	37.7	39.3	41.5	42.9	43.6	39.4	41.1	42.4	
Drugo	22.2	22.2	26.6	30.3	33.9	32.9	32.4	32.2	33.9	33.2	32.3	
Treće	14.5	17.7	17.2	17.0	16.7	16.4	16.4	15.5	17.1	17.0	16.2	
Četvrto	9.6	13.1	10.2	7.2	6.0	5.8	5.2	5.5	6.0	5.3	5.5	
Peto i +	26.4	23.7	15.8	7.9	4.3	3.4	3.0	3.1	3.5	3.2	3.6	

U ovom periodu od 57 godina nije zabilježena značajnija promjena u učešću djece trećeg reda rođenja. Ovo je činjenica na koju treba da se obrati pažnja pri planiranju unapređenja mjera pronatalitetne politike, iznalaženjem mjera koje bi motivisale rađanje trećeg djeteta, prvenstveno u ekonomski stabilnim porodicama.

2. 3. 2. 6. PROJEKCIJA FERTILITETA U CRNOJ GORI

U kretanju stopa ukupnog fertiliteta u Crnoj Gori, u periodu 1950–2050, Monstat polazi od četiri varijante hipoteza o fertilitetu u projekcionom periodu 2005–2050: varijante niskog, srednjeg, visokog i konstantnog fertiliteta (Tabela 2. 28).

Za sve četiri varijante hipoteza o fertilitetu pretpostavljeno je da će u svakom regionu, u početnoj godini projekcionog perioda (2005), fertilitet ženskog stanovništva po starosti biti identičan prosječnom godišnjem nivou koji je ostvaren u razdoblju 2004–2006. Kod varijante konstantnog fertiliteta, ista pretpostavka se zadržava za sav projekcioni period do 2050. godine. Ostale tri varijante uključuju pretpostavku o promjenljivosti nivoa fertiliteta i to kako ukupnog tako i njegove distribucije po starosti.

Kod varijante niskog fertiliteta je pretpostavljeno da će krajem 2050. godine stopa ukupnog fertiliteta biti 1.25 djece po ženi. Prema ovoj varijanti projekcioni period je podijeljen u dva potperioda 2005–2030. i 2030–2050. Tokom prvog perioda bi se u sva tri regiona nastavio postojeći trend laganog pada fertiliteta do stope 1.25. U sljedećem, drugom periodu bi se zadržao fertilitet na 1.25.

Kod varijante srednjeg i visokog fertiliteta računa se na promjenu u kretanju fertiliteta, polazeći od pretpostavke da će poslije višegodišnjeg opadanja i stagnacije fertiliteta, od 2005. godine, doći do, manje-više, laganog povećanja prosječnog broja djece po ženi. Empirijski podaci za period 2005–2008. godine, u kojem je došlo do povećanja fertiliteta, idu u prilog ovoj pretpostavci. Kod varijante srednjeg fertiliteta, ciljna stopa ukupnog fertiliteta je 1.9, a bila bi ostvarena između 2045–2050. godine. Tako bi, prema ovoj varijanti, nivo fertiliteta u sva tri crnogorska regiona bio više od aktuelno dostignutog. Međutim, to takođe znači da bi projekcioni nivo fertiliteta bio ispod nivoa neophodnog za zamjenu generacija. Vrijednost neto stope reprodukcije bi 2050. godine iznosila 0.90, što znači da bi taj nedostatak do nivoa potrebnog za obnavljanje stanovništva iznosio 10%.

Tabela 2. 28. Hipoteze o vrijednostima stope ukupnog fertiliteta po varijantama i regionima Crne Gore, početak, sredina i kraj projekcionog perioda (po Monstatu) i za Crnu Goru (po Ujedinjenim nacijama)

Varijanta – hipoteze o fertilitetu	Region	Godina		
		2005.	2025.	2050.
1. Niski fertilitet				
	Sjeverni	1.67	1.33	1.25
	Središnji	1.67	1.33	1.25
	Južni	1.43	1.29	1.25
2. Srednji fertilitet				
	Sjeverni	1.67	1.85	1.90
	Središnji	1.67	1.85	1.90
	Južni	1.43	1.81	1.90
3. Visoki fertilitet				
	Sjeverni	1.67	2.13	2.25
	Središnji	1.67	2.13	2.25
	Južni	1.43	2.09	2.25
4. Konstantan fertilitet				
	Sjeverni	1.67	1.67	1.67
	Središnji	1.67	1.67	1.67
	Južni	1.43	1.43	1.43
CRNA GORA (UN)		1.64	1.82	1.85

Kod varijante visokog fertiliteta ciljni nivo fertiliteta je 2.25 djece po ženi i bio bi dostignut krajem projekcionog perioda. Ostvarivanje ove varijante djeluje suviše ne-realno (ova stopa je posljednji put zabilježena 1980-ih godina) i mislimo da je treba doživljavati hipotetički. Kod sve tri varijante promjenljivog fertiliteta je pretpostavljeno da će se promjene nivoa fertiliteta kao i njegove distribucije po starosti odvijati u smjeru eliminisanja postojećih regionalnih razlika.

Što se tiče distribucije ukupnog fertiliteta po starosti, pretpostavljeno je da će vrijednosti specifičnih stopa fertiliteta po regionima težiti ujednačavanju, s tim što bi razlike po područjima i u ovom slučaju bile eliminisane do 2030. godine. Promjene bi se odvijale u smjeru smanjenja udjela rađanja adolescentkinja i mladih fertilitetnih žena (do 25 godina), odnosno nastavka već duže vremena prisutnog procesa odlaganja rađanja, tj. povećanje udjela žena starih 35–44 godine u ukupnom fertilitetu.

Prema projekciji Ujedinjenih nacija, stopa ukupnog fertiliteta u Crnoj Gori će se kretati od 1.64 u 2005. godini na 1.82 u 2025. i 1.85 na kraju projektovanog perioda (2050). Ova procjena je veoma bliska Monstatovoj varijanti srednjeg fertiliteta, što je dodatni razlog za prioritet ove varijante u projekciji.

2. 3. 3. UMIRANJE – MORTALITET

Mortalitet je negativni činiac u prirodnom kretanju stanovništva. On se prati i izražava opštom i specifičnim stopama umiranja. Opšta stopa mortaliteta (odnos

između ukupnog broja umrlih lica jedne kalendarske godine i prosječnog broja stanovnika izražen na 1000) može da bude:

- vrlo visoka 20% i više;
- visoka 15–19%;
- srednja 10–14%;
- niska 7–9.5%;
- vrlo niska 6% i niže.

Specifična stopa mortaliteta stanovnika određenog pola ili godina starosti pokazuje koliko prosječno umire lica određenog pola na 1000 stanovnika, istog pola određene populacije za jednu kalendarsku godinu, odnosno prosječan broj umrlih određene godine starosti na 1000 stanovnika, iste godine starosti za jednu kalendarsku godinu.

2. 3. 3. 1. MORTALITET U CRNOJ GORI

Tokom Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori se godišnja smrtnost kretala oko 12.000 lica.

Već u prvim mirnodopskim godinama broj umrlih sveden je na oko četiri i ispod četiri hiljade. Stopa smrtnosti bila je 1951. godine 10.95%, da bi se već poslije deset godina smanjila za skoro 4%(1961. je 7.0%). Sve do 1991. godine broj umrlih tokom godine se kreće od 3335 (1961) do 3975 (1991), a stopa mortaliteta u istom periodu od 7.0% do 6.4% (Tabela 2. 29).

Tabela 2. 29. Opšta smrtnost u Crnoj Gori 1951–2008. godine (u ‰)

Godina	Umrlih	Stopa u ‰
1951.	4418	10.9
1961.	3335	7.0
1971.	3264	6.1
1981.	3680	6.3
1991.	3975	6.4
1998.	5312	8.8
1999.	5393	8.9
2000.	5412	8.8
2001.	5431	8.8
2002.	5513	8.9
2003.	5704	9.0
2004.	5707	9.0
2005.	5839	9.2
2006.	5968	9.4
2007.	5979	9.3
2008.	5708	9.1

Poslije 1991. godine sve do 2007. godine broj umrlih i stopa umiranja se iz godine u godinu povećavaju (broj umrlih sa 3975 u 1991. na 5979 u 2004. godini, a stopa mortaliteta sa 6.4% na 9.9% u istom periodu). Kao uzrok ovakvom povećanju broja umrlih ne mogu se okriviti samo tragični događaji u tom periodu (rat, raspad bivše SFRJ, siromašenje i socijalno raslojavanje stanovništva). Značajan činilac je svakako i demografsko starenje stanovništva, ali i nedovoljno smanjenje smrtnosti kod određenih grupa starijeg stanovništva.

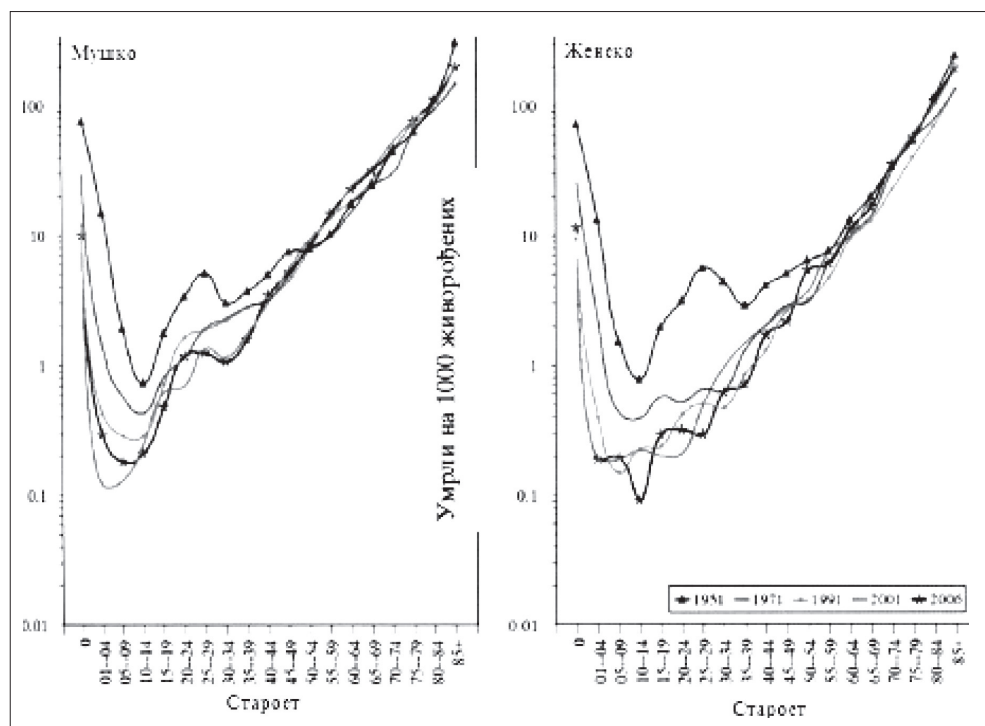
Stopa smrtnosti stanovništva Crne Gore, koja je na početku XXI vijeka iznad 9%, još uvijek je ispod evropskog prosjeka, koji se kreće oko 11%. Međutim, znatno je viša od nekih razvijenih evropskih zemalja kod kojih je stopa mortaliteta ispod 6 ili ispod 7%.

2. 3. 3. 1. 1. SMRTNOST PO STAROSTI I POLU

Broj umrlih, nivo opšte stope smrtnosti, kao i smjer i intenzitet njihovih promjena su neposredno uslovljeni smrtnošću stanovništva po starosti i polu, kretanjem broja stanovnika i njihovom starosnom i polnom strukturom. U periodu od sredine XX vijeka do prve decenije XXI vijeka kao opšte karakteristike i tendencije kretanja tih neposrednih činilaca nivoa smrtnosti se mogu izdvojiti opadanje smrtnosti po starosti, viši mortalitet muškog u odnosu na žensko stanovništvo, kontinuirani populacioni rast i promjene starosne strukture koje su se odvijale u smjeru intenziviranja demografskog starenja [44]. Crna Gora se odlikuje najvažnijim karakteristikama savremenog modela smrtnosti po starosti i polu, sa veoma sličnim tendencijama kao u Srbiji, Hrvatskoj, Grčkoj i nekim drugim zemljama.

Krive specifičnih stopa smrtnosti muškog i ženskog stanovništva, po starosti, ukazuju da je na prelazu između XX i XXI vijeka u Crnoj Gori relativno nizak mortalitet odojčadi, zatim vrlo niska smrtnost male djece i lica mlađih od 20 godina, a takođe i mlađeg srednjovječnog stanovništva. Počev od starijeg srednjovječnog stanovništva, kriva smrtnosti je na znatno višem nivou, maksimalna smrtnost je dostignuta kod najstarijeg stanovništva (slike 2.6. i 2.7). Praćenjem ovih slika, vidi se da promjene u krivama smrtnosti, ostvarene tokom druge polovine XX vijeka, jasno ukazuju na razlike u smrtnosti po starosti, kako u pogledu njihovog nivoa tako i smjera promjena.

S jedne strane, najintenzivnije smanjenje smrtnosti je ostvareno upravo kod starosnih grupa koje se odlikuju niskom ili vrlo niskom smrtnošću. S druge strane, smrtnost starijeg srednjovječnog i starog stanovništva ne samo da je znatno viša u odnosu na smrtnost mlađih grupa već je kod većine starosnih grupa bio prisutan manje-više jasno izražen trend povećanja, posebno kod muškaraca. Smanjenje smrtnosti mlađeg srednjovječnog stanovništva je bilo znatno umjerenije, naročito kod muškaraca, ali je aktuelni broj umrlih na hiljadu stanovnika veoma mali, posebno kod žena (početkom 2000-ih godina kod muškaraca je ispod 2, a kod žena ispod 1 promila). Sredinom XX vijeka stopa smrtnosti mlađeg srednjovječnog stanovništva muškog pola je u zavisnosti od starosti bila približno 2 do 5 puta veća, a žena od 2 do

Slika 2. 6. i Slika 2. 7. Stope smrtnosti po starosti i polu
Crna Gora – 1951, 1971, 1991, 2001, 2006.

Izvor: Monstat, 2008

preko 10 puta veća. Za oba pola je svojstveno da je intenzitet smanjenja vrijednosti stopa smrtnosti opadao sa starošću.

Dugoročne tendencije u kretanju smrtnosti, po starosti, predstavljaju, prije svega, rezultat poboljšanja zdravstvene zaštite stanovništva i, uopšte, višeg nivoa životnog standarda. One ujedno predstavljaju i posljedicu nedovoljnih aktivnosti u preventivnoj zdravstvenoj zaštiti stanovništva i promociji zdravlja, slabosti u organizovanju zdravstvene službe, teškoća u funkcionisanju zdravstvenog sistema zemlje izazvanih političkom i ekonomskom krizom iz 1990-ih, ali i slabljenja efekta tzv. biološke selektivnosti kod populacija koje su u nedavnoj prošlosti bile suočene sa velikom smrtnošću odojčadi i mladih [44].

2. 3. 3. 1. 2. SMRNOST ODOJČADI U SVIJETU

Smrtnost odojčadi (djeca u prvoj godini života, mlađa od 365 dana) je jedan od najvažnijih pokazatelja zdravstvenog stanja i pouzdani indikator socijalno-ekonomskog stanja stanovništva. Razlog što se mortalitet odojčadi koristi kao pokazatelj stanja i razvoja zdravstvene službe je u tome što se odojčice odlikuje specifičnim biološkim svojstvima od kojih je najvažnije nedovoljno razvijena prirodna otpornost.

Usljed toga ono je prepušteno na milost i/ili nemilost djelovanja faktora iz okoline, zbog čega lako obolijeva ili podliježe bolesti ukoliko mu nije obezbijedena potrebna njega i zdravstvena zaštita. Mortalitet starije djece rjeđe se koristi kao pokazatelj društvenog razvoja, mada i taj mortalitet, naročito djece 1–4 godine života, može korisno da posluži toj svrsi. Brojni činioci koji utiču na umiranje djece u prvoj godini života grubo se mogu podijeliti u dvije grupe;

a) egzogeni ili činioci životne, odnosno društvene sredine:

- ekonomska i kulturna razvijenost zemlje;
- opšta i zdravstvena prosvjećenost stanovništva;
- dostupnost i kvalitet zdravstvene službe, a posebno zdravstvene zaštite žena i djece;

– uticaj religije i dr.

b) endogeni ili činioci od strane majke i djeteta:

- rasna i etnička pripadnost;
- starost i zdravstveno stanje žene, odnosno majke;
- donesenost i pol djeteta;
- hereditet i kongenitalni činioci i dr.

Smatra se da je mortalitet odojčadi:

- vrlo visok preko 100%;
- visok 60–100%;
- srednji 30–59%;
- nizak 20–29%;
- vrlo nizak ispod 20%.

Društveni razvoj koji se zbivao u svijetu u toku XX vijeka izvanredno je uticao na pad mortaliteta odojčadi, djece i omladine, što je imalo za posljedicu nagli porast broja radno sposobnih članova društva i produženje prosječnog trajanja ljudskog vijeka za preko 25 godina. Ogromne razlike između razvijenih i nerazvijenih zemalja svijeta, danas prisutnije nego ikad, oslikavaju se kroz drastične razlike u stopi smrtnosti odojčadi (Tabela 2. 30).

Koliko su danas u XXI vijeku drastične razlike u smrtnosti odojčadi, govore podaci u navedenoj tabeli. U Angoli je 2008. godine od 1000 živorođene djece prije navršanih 12 mjeseci umrlo njih 180. U Islandu, od 1000 živorođene djece, u periodu odojčeta umrlo je samo jedno dijete.

Zemlje koje su ostvarile dinamični socioekonomski i civilizacijski napredak, veoma nisku stopu mortaliteta odojčadi to su postigle i održavaju tako što su štetne uticaje egzogenih ili činilaca životne, odnosno društvene sredine svele na minimum. Kod njih, među uzrocima opšteg mortaliteta odojčadi, dominiraju endogeni činioci od strane majke i djeteta, posebno kongenitalne malformacije i nedonesenost. Države sa visokom stopom mortaliteta odojčadi uz ekonomsku i kulturnu zaostalost, lošu opštu i zdravstvenu prosvjećenost, nizak nivo zdravstvene zaštite, posebno majke i djeteta, praznovjerje, opterećuje i čitav niz drugih činilaca često kao posljedica vjekovnog kolonijalnog ropstva. Ali i tu ima izuzetaka. Singapur, vjekovima engleska kolonija, stekao je nezavisnost 1963. godine, a danas spada među zemlje sa najvećim dohotkom po glavi stanovnika i zemlje sa najnižom smrtnosti odojčadi na svijetu.

Tabela 2. 30. Dvadeset zemalja sa najvišom i najnižom smrtnosti odojčadi

Njaviša smrtnost		Najniža smrtnost	
2008. godina	Stopa u ‰	2007. godina	Stopa u ‰
Angola	180.2	Island	1.4*
Siera Leone	154.4	Luksemburg	1.8
Avganistan	151.9	Švedska	2.3
Liberija	138.2	Finska	2.7
Niger	116.7	Lihtenštajn	2.8*
Somalija	109.2	Norveška	3.1
Mozambik	105.8	Češka	3.1
Mali	102.1	Belgija	3.1
Zambija	101.2	Slovenija	3.1
Gvineja Bisao	99.8	Portugalija	3.4
Čad	98.6	Austrija	3.7
Džibuti	97.5	Španija	3.7
Nigerija	94.3	Irska	3.7*
Malavi	89.1	Grčka	3.8
Burkina Faso	84.5	Njemačka	3.8
Sudan	82.4	Danska	4.0
Ruanda	81.6	Holandija	4.1
Ekvator. Gvineja	81.5	Estonija	5.0
Kongo	81.2	Litvanija	5.9
Etiopija	80.8	Mađarska	5.9

* Podaci iz 2006. godine

Izvor: CIA The World Factbook-Country Comparison Birth rate (12. 03. 2009) and World Population Prospects The 2008 Revision Population Database (17. 09. 2009)

2. 3. 3. 1. 3. SMRTNOST ODOJČADI U CRNOJ GORI

Od 1950. do 2008. godine u Crnoj Gori je rođeno 632.907 živorođene djece, 328.793 (51.9%) dječaka i 304.114 (48.1%) djevojčica. Od njih je, prije navršene prve godine života, umrlo 25054, od toga 12922 (51.6%) dječaka i 12132 (48.4%) djevojčica.

Znači da je u ovom periodu od 58 godina prosječno svake godine od 1000 živorođene djece umiralo 39 u uzrastu odojčeta, što odgovara srednjem nivou smrtnosti ovog uzrasta (30–59‰). Međutim, kretanje stope smrtnosti odojčadi tokom ovog perioda karakterišu dinamične promjene.

U prvim godinama poslije Drugog svjetskog rata smrtnost odojčadi u Crnoj Gori bila je vrlo visoka i kretala se u rasponu od 101.9‰ 1950 godine, kada je bila najviša, do 98.1‰ 1953. godine. Ukupni razvoj, podizanje kvaliteta zdravstvene službe i zdravstvene zaštite stanovništva, posebno žena i djece, podizanje nivoa zdravstvene prosvjećenosti stanovništva, niz preventivnih mjera, posebno vakcinacije protiv zara-

Tabela 2. 31. Smrtnost odojčadi u Crnoj Gori 1950–2008. godine

Godina	Živorodenih	Umrlo odojčadi	Umrlo odojčadi na 1000 živoročenih
1950.	11904	1213	101.9
1951.	12894	1092	84.7
1953.	13880	1362	98.1
1961.	12994	798	61.4
1971.	10866	302	27.8
1981.	10335	236	22.8
1991.	9609	108	11.2
1998.	9211	128	13.9
1999.	8828	118	13.4
2000.	9184	102	11.1
2001.	8839	129	14.6
2002.	8499	92	10.8
2003.	8344	92	11.0
2004.	7849	61	7.8
2005.	7352	70	9.5
2006.	7531	83	11.0
2007.	7834	58	7.4
2008.	8258	62	7.5

znih bolesti, dinamični ekonomski i kulturni razvitak, doprinijeli su brzom smanjenju smrtnosti odojčadi. Već 1971. godine, sa stopom ispod 29‰, Crna Gora se nalazi u nivou niske smrtnosti (Tabela 2. 31).

Na intenzitet smanjenja smrtnosti odojčadi najbolje ukazuje podatak da je broj umrle odojčadi sa maksimalnih 1362 u 1953. godini smanjen na 62 u 2008. godini (22 puta). Najizraženiji pad smrtnosti odojčadi bio je u periodu 1950–1970. godine, kada je broj umrle odojčadi na 1000 živorođenih smanjen za preko 3.5 puta (sa 101.9‰ na 29‰). Smanjenje smrtnosti odojčadi se poslije 1971. godine kretalo znatno sporije, tako da je prvi pad stope ispod 10‰ zabilježen 2004. godine (7.8‰).

U pogledu starosne strukture umrle odojčadi dešavale su se, takođe, značajne promjene u vremenu od 1950. do 2008. godine (Tabela 2. 32).

U 1953. godini od 1362 umrle odojčadi, 981 (72%) je umrlo poslije 27. dana života, u takozvanom postneonatalnom uzrastu. Od 3. do 11. mjeseca života umrlo je 585 (42.9%), a u uzrastu tzv. starijeg odojčeta (6–11 mjeseci) čak 298 (21.9%). U prvih 27 dana po rođenju (neonatalni – novorođenački uzrast) te godine umrlo je 381 (28%) odojčče.

Smanjenjem ukupne smrtnosti odojčadi, mijenja se i odnos u starosnoj strukturi umrle odojčadi. Daleko intenzivnije i brže se smanjivala smrtnost poslije 27 dana, nego u novorođenačkom uzrastu, tokom prvih 27 dana života. U odnosu na 1953. godinu, broj umrle odojčadi poslije 27 dana života 2008. godine je smanjen 90 puta (sa 981 na 11), a novorođenačadi 7 puta (sa 381 na 51). Posebno je impresivno smanje-

Tabela 2. 32. Struktura umrle odojčadi u Crnoj Gori po starosti, u apsolutnim brojevima u periodu 1953–2008. godine

	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
Ukupno	1362	798	302	236	107	92	61	70	83	58	62
0–27 dana	381	342	144	141	75	65	48	54	62	39	51
Do 24 časa	56	55	36	45	29	3	14	18	13	13	11
1–6 dana	117	157	79	70	27	40	21	22	35	18	26
7–13 dana	99	57	15	15	10	9	10	9	10	6	5
14–20 dana	62	48	10	10	5	6	1	2	3	1	1
21–27 dana	47	25	4	1	4	7	2	3	1	1	1
28 d. – 2 mj.	396	78	29	20	10	8	6	9	12	12	10
3–5 mjeseci	287	201		45	14	13	13	4	6	4	0
6–11 mjeseci	298	177	129	30	8	6	4	3	3	3	1

nje smrtnosti odojčadi poslije 3 mjeseca života. U ovom uzrastu je 2008. godine umrlo samo jedno, a 1953. 585 odojčadi! Ovo su najveća dostignuća medicine u Crnoj Gori, o kojima se, nažalost, malo zna. Ovakve dinamične promjene, sa bržim smanjenjem smrtnosti odojčadi u odnosu na novorođenčad, dovele su do promjene starosne strukture umrle odojčadi. Već 1981. godine od umrle odojčadi 59.7% su uzrasta do 27 dana (141 od 236). Povećan udio novorođenčadi u starosnoj strukturi umrle odojčadi je u stalnom porastu, tako da 2008. godine 82.2% umrle odojčadi je u novorođenačkom uzrastu.

Mjere organizovane dječje zdravstvene zaštite u Crnoj Gori daleko su efikasnije uticale na smanjenje smrtnosti starije u odnosu na mlađu odojčad, posebno u novorođenačkom uzrastu. To je i razumljivo jer uticaj egzogenih faktora, na koje su medicinske mjere djelotvornije, u obolijevanju i smrtnosti daleko je izraženiji kod starije odojčadi u odnosu na mlađu. U uzrastu novorođenčeta posebno je značajan uticaj nasljednih faktora, ali i drugih endogenih i egzogenih činilaca koji više ugrožavaju odojče u prvim danima života nego kasnije.

Relativna stagnacija u broju umrle novorođenčadi, prisutna poslije 1991. godine, nameće obavezu reorganizovanja službe zdravstvene zaštite majke i djeteta u funkcionalnu cjelinu, u kojoj je daleko lakše organizovati i sprovesti preventivne i sve druge vidove mjera zdravstvene zaštite u otklanjanju štetnih faktora koji ugrožavaju novorođeno dijete.

Kretanje smrtnosti odojčadi u Crnoj Gori poslije Drugog svjetskog rata do 2008. godine pokazuje čitav niz specifičnih karakteristika koje se cjelovito mogu sagledati jedino njihovim praćenjem na regionalnom, odnosno lokalnom nivou. Visoku stopu smrtnosti odojčadi u Crnoj Gori 1953. godine (98.1‰) prate naznačene razlike između regiona (Tabela 2. 33).

U sjevernom regionu smrtnost odojčadi prelazi granicu od 100 umrlih u ovom uzrastu na 1000 živorođenih (103.3) i definisana je kao veoma visoka, dok se smrtnost odojčadi u središnjem (93.3‰) i južnom regionu (90.1‰) definiše kao visoka. Mada će se stopa smrtnosti ubrzano smanjivati u sva tri regiona, Sjeverni region će

sve do kraja XX vijeka imati najveću stopu smrtnosti i ona će stalno biti veća od stope smrtnosti u državi. Tek na prvom popisu u XXI vijeku, 2003. godine, središnji region sa stopom od 13.8‰ ima veću smrtnost od sjevernog (10.1‰) i južnog (5.9‰).

Tabela 2. 33. Smrtnost odojčadi u Crnoj Gori po regionima 1953–2008. godine (u ‰)

Region	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2008.
CRNA GORA	98.1	61.4	27.8	22.8	11.2	11.0	7.5
Sjeverni	103.3		30.7	29.1	12.4	10.1	8.2
Središnji	93.5		23.9	18.1	10.4	13.8	7.9
Južni	90.1		27.9	19.9	10.7	5.9	6.3

Razlike u stopi smrtnosti odojčadi praćene su i razlikama udjela regiona u ukupnoj smrtnosti odojčadi (Tabela 2. 34). Od 1362 odojčadi, koja su umrla 1953. godine, 760 (55.8%) je iz sjevernog regiona, što je približno procentualnoj zastupljenosti živorođenih ovog regiona (53%) u ukupnom broju živorođene djece u Crnoj Gori. Većina umrle odojčadi sjevernog regiona te godine bilo je iz Bjelopoljskog, Ivangradskog (Beranskog) i Pljevaljskog sreza (688), što je 50.5% od ukupnog broja umrle odojčadi te godine u državi. Prema administrativnoj podjeli, te godine su Beranskom srezu pripadali Rožaje, Plav i Andrijevića, što je značajno uticalo na broj i udio umrle odojčadi ovog sreza u državi.

Tabela 2. 34. Umrle odojčad u Crnoj Gori 1953. godine

Srez	Umrle odojčadi			
	Muško	Žensko	Ukupno	
			broj	%
CRNA GORA	709	653	1362	100.0
Barski	72	48	120	8.8
Bjelopoljski	109	82	191	14.0
Bokokotorki	32	31	63	4.6
Cetinjski	34	33	67	4.9
Durmitorski	21	31	52	3.8
Ivangradski	165	155	320	23.5
Kolašinski	7	13	20	1.5
Nikšićki	51	46	97	7.1
Pljevaljski	97	80	177	13.0
Titogradski	121	134	255	18.7

Mada se na sljedećim popisima stanovništva broj umrle odojčadi značajno smanjuje, odnos u njihovoj procentualnoj zastupljenosti između regiona se zadržava sve do 1991. godine. Uočljivo je da se preimućstvo središnjeg regiona u broju, odnosno procentu umrle odojčadi u Crnoj Gori, dešava deset godina prije nego će i stopa smrtnosti odojčadi biti veća u središnjem, nego u sjevernom regionu. Udio juž-

nog regiona u ukupnoj smrtnosti odojčadi u Crnoj Gori približan je procentualnoj zastupljenosti učešća ovog regiona u ukupnom broju živorođene djece i bilježi postepeni rast (sa 13.4% u 1953. na 19.3% u 2008).

Izražene razlike u zastupljenosti regiona u ukupnoj smrtnosti odojčadi u Crnoj Gori prate i razlike između opština unutar samih regiona (Tabela 2. 35).

U sjevernom regionu Berane i Bijelo Polje imaju najveći broj umrle odojčadi od 1953. do 2008. godine. U ove dvije opštine umrlo je 1962. godine 216 (51.8%) od sve djece tog uzrasta u regionu. I mada se smrtnost odojčadi u ovim opštinama značajno smanjivala, odnos se značajnije nije mijenjao (2008. od 18 umrlih iz sjevernog regiona 10 ili 55.5% je iz ove dvije opštine). Udio Pljevalja i Rožaje u ukupnom broju umrle odojčadi od 1962. godine (16.1% Pljevlja i 10. 5% Rožaje) do 2003. godine, nije se značajnije promijenio (Pljevlja 18.5%, Rožaje 11.1%).

Tabela 2. 35. Umrla odojčad u Crnoj Gori po opštinama i regionima
– apsolutni brojevi –

Region/ Opština	1953.	1962.	1971.	1981.	1991.	2003.	2008.
CRNA GORA	1362	820	302	236	107	92	62
SJEVERNI	760	437	159	120	42	27	18
Andrijevića						1	–
Berane		116	48	25	8	6	4
Bijelo Polje		100	53	43	14	7	6
Žabljak		2	2	1	–	–	–
Kolašin		13	7	2	1	–	–
Mojkovac		13	5	5	4	2	3
Plav		55	7	10	3	3	–
Plužine		5	–	–	–	–	–
Pljevlja		67	18	13	4	5	1
Rožaje		44	17	21	8	3	2
Šavnik		2	2	–	–	1	–
SREDIŠNJI	419	290	97	78	45	55	32
Danilovgrad		11	3	1	–	–	1
Nikšić		83	32	14	7	3	4
Podgorica		159	44	54	32	52	25
Cetinje		37	18	9	3	–	2
JUŽNI	183	113	46	38	20	10	12
Bar		50	16	18	8	2	2
Budva		4	–	–	1	2	1
Kotor		6	3	9	5	2	2
Tivat		2	1	2	2	1	1
Ulcinj		47	2	5	–	2	4
Herceg Novi		4	5	4	4	1	2

U središnjem regionu daleko najveći broj umrle odojčadi 1962. godine je iz Podgorice (159 ili 54.8%), što je više od procentualne zastupljenosti u broju živorođenih ove opštine u regionu (48.3%). Procenat umrle odojčadi iz Nikšića (28.6%) je manji od procentualne zastupljenosti ove opštine u broju živorođene djece regiona (te godine 35.5%). Procenat umrle odojčadi iz Danilovgrada (3.8%) je takođe manji od procenta živorođene djece (7.4%). Cetinje ima nešto veći udio u strukturi umrle odojčadi (12.7%) nego živorođenih (3.8%). Udio Podgorice u ukupnoj smrtnosti odojčadi u regionu se povećava pa je od ukupnog broja umrlih iz ovog regiona 2003. godine [55], čak 52 (94.5%), a 2008. godine 25 (78.1%). To je daleko iznad procentualne zastupljenosti ove opštine u broju živorođenih (32.3% u 2003. godini). Mogući razlog ovako visoke zastupljenosti Podgorice u strukturi umrle odojčadi može da bude posljedica pogrešnog prijavljivanja odojčadi, koja su iz drugih mjesta, a umru na Dječjoj klinici u Podgorici, gdje su liječena kao teži slučajevi.

U južnom regionu, 1962. godine, od 113 umrle odojčadi, 97 (85.5%) su iz Bara i Ulcinja. I mada je i u ove dvije opštine smrtnost odojčadi značajno smanjena, one i dalje, doduše u manjem procentu, imaju najviše umrle odojčadi u regionu (40% u 2003. i 50% u 2008.). U strukturi živorođenih ove dvije opštine su učestvovala 1961. godine sa 57%, a 2003. sa 39.5%. U strukturi stanovništva, u odnosu na južni region, učestvovala su 1961. sa 48.0%, a 2003. godine sa 41.4%.

Ovako značajno smanjenje stope smrtnosti odojčadi imalo je za posledicu izrazito smanjenje učešća odojčadi u ukupnom mortalitetu stanovništva Crne Gore.

U 1951. godini učešće odojčadi u opštem mortalitetu bilo je tako visoko (24.7%) da se približavalo učešću starih preko 65 godina (35.8%). Već u 1968. godini učešće odojčadi u opštoj smrtnosti je opalo na 1.5%, a starih preko 65 godina poraslo na 59.9%. Dalji trend smanjenja udjela odojčadi i povećanja starijih od 65 godina u opštoj smrtnosti se povećava, tako da već krajem XX i početkom XXI vijeka udio odojčadi je ispod 1%, a starijih 73.9% (Tabela 2. 36).

Razumljivo je da ovakva kretanja ne zavise samo od realnog mortaliteta po starosti već zavise i od strukture stanovništva po starosti uopšte. Tamo gdje je mlado stanovništvo biće veći procenat umrlih u mladim godinama, pa i odojčadi, nego tamo gdje je stanovništvo staro. Povoljnija situacija već poslije 1968, a u kasnijim godinama još više, označava ne samo da je povećana struktura umrlih po starosti već i to da je stanovništvo starije. U prilog ovakvoj tvrdnji govori i podatak o odnosu u opštem mortalitetu ove dvije starosne grupe na Kosovu i Metohiji. U 1968. godini tu je samo 26% umrlih bilo staro preko 65 godina, a 42.2% su bila odojčad! Ovo je najsigurniji pokazatelj ekonomskih, kulturnih i zdravstvenih prilika u tom području.

Tabela 2. 36. Učešće odojčadi i starijih preko 65 godina u ukupnoj smrtnosti u Crnoj Gori 1951–2007. godine

	1951.	1968.	1970.	1980.	1990.	2000.	2003.	2007.
Ukupno umrlih	4416	3429	3264	3703	3936	5408	5704	5979
% umrle odojčadi	24.7	14.5	9.4	6.7	3.9	1.8	1.6	0.9
% umrlih preko 65 g.	35.8	59.9	65.3	66.3	87.5	67.1	70.2	73.9

U vremenu poslije Drugog svjetskog rata, kada je zdravstvena služba bila slabo razvijena, veliki broj umrle odojčadi u Crnoj Gori je umirao van bolničkih ustanova, a podaci o uzroku smrti su dobijani u visokom procentu od laika, tako da se podaci o uzroku smrti u ovom periodu moraju primati sa rezervom. Veoma visok procenat je nedefinisanih stanja kao uzroka smrti odojčadi. Od definisanih stanja, kao uzrok smrti najčešće su bronhopneumonije, pa enterokolitisi, nedonesenost, pa zarazne bolesti. U kasnijim godinama, kada odojčad najčešće umiru u neonatalnom periodu, dolazi do značajne promjene uzroka smrti. I podaci o uzrocima smrti su razvojem zdravstvene službe vjerodostojniji, mada sigurno još uvijek daleko od optimalnog prikazivanja. Tokom petogodišnjeg perioda (2003–2007.) od ukupno 364 umrle odojčadi 108 (29.7%) je umrlo usljed intrauterine hipoksije i porođajne asfiksije, 93 (25.5%) usljed drugih respiratornih stanja, 55 (15,1%) usljed drugih perinatalnih stanja, 34 (9.3%) usljed urođenih anomalija, deformiteta i hromozomnih ne-normalnosti.

I pored ogromnih rezultata koje je postigla u smanjenju smrtnosti odojčadi, Crna Gora je u tom pogledu još uvijek lošija od evropskog prosjeka (6.2 promila u 2006), ali i od svih susjednih zemalja. Stope smrtnosti odojčadi u 2007. godini su u susjednim zemljama iznosile: Albanija 5.6, Srbija (bez podataka o KiM) 7.1, Bosna i Hercegovina 5.3, Hrvatska 5.6 i Italija 3.8 promila [45]. Ako se zna da je sve do raspada bivše SFRJ Crna Gora, poslije Slovenije i Hrvatske, imala najnižu smrtnost odojčadi od svih republika bivše Jugoslavije, a da sada ima najvišu, da se stopa smrtnosti odojčadi održava na istom nivou, u značajnom periodu i višem, nego 1991. godine, da problemi sa kojima se Crna Gora suočavala nijesu bili ništa veći nego u drugim, bivšim republikama, zaključujemo da razlog lošim rezultatima treba tražiti u samoj Crnoj Gori. Zakon o zdravstvenoj zaštiti, usvojen 1991. godine, kojim je pocijepana do tada jedinstvena služba zdravstvene zaštite majke i djeteta, bez obzira na jačanje stručnih kadrova, neminovno prate štetne posljedice na kvalitet zdravstvene zaštite najmlađih. Samo organizovanom, jedinstvenom službom zdravstvene zaštite majke i djeteta, kao cjeline, na prostoru Crne Gore, sa organizovanim, planskim, posebno preventivnim mjerama, može se djelovati na niz štetnih činilaca, posebno onih koji utiču na obolijevanje i smrtnost odojčadi u neonatalnom periodu (genetski faktori koji dolaze kocepcijom, uzroci koji preko majke djeluju na plod, uzroci koji djeluju u momentu porođaja a koji se mogu otkloniti prevencijom ili brzom intervencijom), koji je dominantan u starosnoj strukturi mortaliteta odojčadi. Izmjena ovog zakona u pravcu organizovanja jedinstvene zdravstvene zaštite majke i djeteta je jedan od prioriteta zdravstva Crne Gore. U suprotnom, svako odlaganje rješenja, koje je u osnovi birokratsko, ima vidimo, pogubne posljedice.

2. 3. 3. 1. 4. SMRTNOST DJECE 1–4 GODINE

U stručnoj literaturi se daleko više pridaje značaj i neuporedivo više je proučavana smrtnost odojčadi, nego djece 1–4 godine. Ovakav odnos je posljedica shvatanja da je mortalitet odojčadi, svakako, markantniji i značajniji pokazatelj socioekonomskog razvoja i zdravstvenih prilika, nego mortalitet starije djece.

Tabela 2. 37. Smrtnost djece 1–4 godine u Crnoj Gori
(stopa mortaliteta na 1000 djece 1–4 godine)

	1955–1959.*	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.
MUŠKO		78	31	17	11	6
1 godina		46	20	10	6	3
2 godine		21	4	4	3	–
3 godine		6	6	–	1	1
4 godine		5	1	3	1	2
ŽENSKO		83	48	16	8	3
1 godina		48	36	11	3	2
2 godine		19	6	2	4	1
3 godine		10	5	3	1	–
4 godine		6	1	–	–	–
CRNA GORA	5.2	161	79	33	19	9
1 godina	12.0	94	56	21	9	5
2 godine	4.4	40	10	6	7	1
3 godine	2.5	16	11	3	2	1
4 godine	1.9	11	2	3	1	2
Stopa mortaliteta		3.3	1.8	0.7	0.5	0.28

Međutim, i mortalitet djece 1–4 godine može da služi kao pokazatelj socioekonomskog stanja u određenoj populaciji, možda, nekad čak i bolje nego mortalitet odojčadi. Ovo posebno važi za zemlje sa srednjevisokim mortalitetom odojčadi, gdje je uticaj endogenih i egzogenih faktora približno jednak, pa se javlja potreba za boljim pokazateljem socioekonomskog stanja od mortaliteta odojčadi.

U vremenu od 1951. do 2003. godine u Crnoj Gori postoje značajne razlike u smrtnosti djece 1–4 godine. U petogodišnjem periodu 1955–1959. godine prosječno je umrlo 5.2, od 1000 djece uzrasta 1–4 godine. Tih godina je smrtnost djece ovog uzrasta bila niža nego 1951. godine u Bosni i Hercegovini (27.2), Kosovu i Metohiji (27.0), Makedoniji, (25.9), ali i viša od Slovenije (4.6), Hrvatske (7.8), Vojvodine (8.1) i uže Srbije (12.7). U strukturi umrle djece 1–4 godine, 1955–59. godine, 69.4% su uzrasta od jedne godine, 17.5% od dvije, 9.9% od tri i 3.2% od četiri godine. Stopa smrtnosti se smanjuje od 3.3‰ u 1968. godini na 0.28‰ u 2003. godini (Tabela 37). U pogledu starosne strukture i dalje su najzastupljenija djeca od 1 godine. Prema dostignutim vrijednostima stope smrtnosti djece 1–4 godine, za razliku od smrtnosti odojčadi, Crna Gora je pri samom svjetskom vrhu zemalja sa niskom stopom smrtnosti djece ovog uzrasta.

2. 3. 3. 1. 5. SMRTNOST DJECE 5–19 GODINA

Djeca od 5 do 19 godina pripadaju predškolskom i školskom uzrastu, i što je iz demografskog ugla još važnije, prepubertetskom, pubertetskom i adolescentnom uzrastu. Ona predstavljaju značajan budući, a dijelom i već aktivni reproduktivni

potencijal. Zato je važno sagledati da li umiranje ove značajne populacije može da ima negativan uticaj, posebno u budućnosti, na fertilitet i natalitet u Crnoj Gori.

Tabela 2. 38. Smrtnost djece 5–19 godina u Crnoj Gori

Uzrast		1970.	1980.	1990.	2000.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.
5–9 godina	broj	34	17	7	3	7	5	7	8	12
	‰	0.6	0.4	0.2	0.1	0.2	0.1	0.2	0.2	0.3
10–14 godina	broj	26	17	11	13	3	2	8	7	7
	‰	0.5	0.4	0.2	0.2	0.05	0.05	0.2	0.1	0.1
15–19 godina	broj	34	38	21	22	30	22	16	19	14
	‰	0.6	0.8	0.5	0.5	0.6	0.5	0.3	0.4	0.3

U posmatranom periodu od 1970. do 2007. godine (Tabela 2. 38) stopa smrtnosti djece i adolescenata u ovom uzrastu kreće se od 0.05 do 0.8 promila. Smrtnost je bila nešto veća u 1970. i 1980. godini nego u kasnijim godinama i nema naznačenog trenda rasta. U strukturi smrtnosti tri posmatrane starosne grupe djece, najveća smrtnost je u grupi od 15 do 19 godina, što je razumljivo. Međutim, može se zaključiti da ni kvantitativno, ni trendom, smrtnost ove starosne grupe ne utiče i neće značajnije uticati na reproduktivni potencijal i prirodna kretanja stanovništva.

2. 3. 3. 1. 6. OČEKIVANO TRAJANJE ŽIVOTA NA ROĐENJU

To je pokazatelj vjerovatnoće prosječnog očekivanog trajanja života u godinama koje se očekuje da će doživjeti novorođenče, u zavisnosti od pola. Očekivano trajanje života u punoj mjeri zavisi od socioekonomskih uslova i zdravstvenog stanja svake osobe u vremenu koje slijedi tokom života. Što su ovi uslovi optimalniji, očekivano trajanje života je duže. Najduže očekivano trajanje života, trenutno, zabilježeno u Evropi, ima Švajcarska. U 2000. godini ono je iznosilo 76.9 godina za muške i 82.6 godina za ženske. Poslije sedam godina (2007) ono je iznosilo 79.4 godine za muške i 84.2 za ženske. Najniže očekivano trajanje života od evropskih zemalja imaju bivše socijalističke zemlje (republike Sovjetskog Saveza, Bugarska, Rumunija, Mađarska).

U Crnoj Gori je u pedesetogodišnjem periodu, od 1950/1951. godine do 2001/2002. godine, očekivano trajanje života muškaraca na rođenju procijenjeno na 61.43 godine, za početak, i 71.37 godina, za kraj navedenog perioda. Kod žena je procijenjeno na 64.01 godinu za početak i 76.45 za kraj posmatranog perioda [51]. Najintenzivnije produženje očekivanog života u Crnoj Gori je ostvareno tokom 1950-ih i 1960-ih godina, prvenstveno smanjenjem smrtnosti odojčadi i djece 1–4 godine.

Prema projekciji Monstata, datoj pojedinačno za regione Crne Gore, očekivano trajanje života pri živorođenju u sjevernom regionu 2025. godine će biti, za muškarca 74.83, a za žene 79.63 godine. U 2050. godini za muškarce 79.78, a žene 84.46 godine. U središnjem regionu očekivano trajanje života 2025. godine, za muškarce, biće 74.75, a žene 79.74 godine. U 2050. godini biće 79.78 za muškarce i 84.46 za žene. U južnom regionu očekivano trajanje života pri živorođenju, u 2025. godini biće, za muškarce 74.9, a žene 80.16 godina. U 2050. očekivano trajanje života u ovom regi-

onu, za muškarce, biće 79.78, a za žene 84.46. Očekivano produženje trajanja života u ovom periodu se kreće oko 5 godina. Ovakve pretpostavke se mogu smatrati realnim, najmanje iz tri razloga. Prvo, za očekivati je da će se socioekonomski uslovi i zdravstvena zaštita stanovništva poboljšati, drugo, radi se o periodu od 45 godina u odnosu na 2005. godinu i treće, za znatno kraći period je projicirano očekivano trajanje života ostvareno u nekim razvijenim zemljama.

Prema projekciji UN, očekivano trajanje života u budućnosti će se značajnije pomjerati prema starijim godinama. Tako je predviđeno trajanje u periodu 2005–2010. U Crnoj Gori muškarci žive prosječno 71.6, a žene 76.5 godina. U periodu 2015–2020. procjenjuje se da će prosječni život muškaraca biti 73.7, a žena 78.1 godina, a u periodu 2025–2030. kod muškaraca 75.0, a žena 79.3 godine. Sredinom XXI vijeka (2045–2050) prosječan život muškaraca treba da bude 77.6, a žena 81.9 godina.

Rezultati ove projekcije ukazuju da će u prvoj polovini XXI vijeka proces starenja biti jedna od najvažnijih demografskih karakteristika demografskog razvika Crne Gore.

2. 3. 3. 1. 7. PROJEKCIJA MORTALITETA U CRNOJ GORI

U Monstatovoj projekciji stanovništva Crne Gore, za period 2005–2050. godine, usvojene su dvije varijante hipoteza u projekciji mortaliteta – konstantna i promjenljiva. Prema konstantnoj varijanti, nivo smrtnosti po starosti i polu se neće mijenjati, biće isti sa onim koji je bio na početku ispitivanog perioda. Prema varijanti promjenljivog ili očekivanog mortaliteta, mortalitet će se u posmatranom periodu mijenjati, a hipoteze o budućim trendovima mortaliteta su formirane na osnovu kretanja smrtnosti po starosti i polu, odnosno očekivanog trajanja života u Crnoj Gori u posljednjih desetak godina (od 1998). Uz to, u formiranju hipoteza o budućim trendovima mortaliteta proučavane su promjene ovog pokazatelja u bivšim jugoslovenskim republikama i bivšim socijalističkim zemljama, pozitivnim promjenama u sistemu zdravstvene zaštite i dr.

Prema ovoj projekciji, stopa mortaliteta u Crnoj Gori će sa 9.5‰, na početku posmatranog perioda, rasti do 10.3‰ u 2020. godini (Tabela 2. 39). Poslije smanjenja na 10.1 tokom sljedećih pet godina, stopa smrtnosti raste i iznosiće sve do 2045. godine 10.5‰. Tokom posljednjih pet godina posmatranog perioda treba da dođe do smanjenja smrtnosti na 10.3 promila.

U sjevernom regionu stopa mortaliteta će rasti sa 10.2, na početku, do 10.6‰ na kraju posmatranog perioda. Rast stope biće izraženiji do 2020. godine, a onda će poslije opadanja do 10.4 i 10.3‰ 2030, ponovo da raste do 10.7, u 2045. godini.

U središnjem regionu stopa mortaliteta će sa 9.1‰ na početku stalno da raste, sve do 2045. godine kada dostiže 10.2‰.

U južnom regionu stopa mortaliteta će imati trend rasta sličan onom u središnjem regionu. Povećavaće se sve do 2040. godine kada će dostići 11.0‰, da bi poslije toga opala na 10.4 u 2050. godini.

Rast stope smrtnosti stanovništva Crne Gore tokom sljedećih 40 godina biće posljedica izraženog starenja sa produženjem očekivanog trajanja života stanovništva oba pola.

Tabela 2. 39. Projekcija ukupnog mortaliteta i mortaliteta odojčadi u Crnoj Gori 2005–2050. godine (Monstat 2008)

Period	CRNA GORA		Regioni		
	Odojčadi	Ukupni	Sjeverni	Središnji	Južni
2005.	8.7	9.5	10.2	9.1	9.5
2010.	7.5	10.0	10.8	9.5	10.1
2015.	7.0	10.2	10.9	9.7	10.4
2020.	6.4	10.3	10.8	9.7	10.6
2025.	6.0	19.1	10.4	9.7	10.6
2030.	5.7	10.3	10.3	9.9	10.8
2035.	5.4	10.5	10.6	10.2	11.0
2040.	5.2	10.5	10.7	10.2	10.8
2045.	4.9	10.3	10.6	10.0	10.4
2050.					

Smrtnost odojčadi, djece 1–4 godine i djece 5–19 godina, prije nekoliko decenija učestvovala su u visokom procentu u strukturi smrtnosti stanovništva (učestće odojčadi u ukupnoj smrtnosti sa 24.7% 1951. godine palo je 0.9% u 2007. godini). Stopa smrtnosti odojčadi i djece do 19 godina će sigurno u budućnosti padati, tako da će u toku posmatranog perioda biti bez uticaja na ukupni mortalitet.

2. 3. 4. PRIRODNI PRIRAŠTAJ

Biološka zbivanja u stanovništvu dovode do raznih promjena u njemu samom, koje se najčešće svode na promjene broja stanovnika. Ako su prirodne promjene obimne i intenzivne, broj stanovnika se najčešće povećava, a ako su manjeg obima i manjeg intenziteta, broj stanovnika se ne mijenja, tj. stagnira ili se smanjuje. Pošto promjene broja stanovnika, zbog prirodnih procesa, imaju određen demografski, ekonomski, privredni, zdravstveni i drugi značaj, potrebno je da se izraze adekvatnim mjerama i pokazateljima. Tako se promjene broja stanovnika zbog bioloških i vitalnih procesa i događaja mjere i tretiraju stopom prirodnog priraštaja, vitalnim indeksom i indeksom dinamike.

Stopa prirodnog priraštaja pokazuje koliki je prirodni priraštaj zbog prirodnih promjena na 1000 stanovnika za jednu kalendarsku godinu. Pod prirodnim priraštajem se podrazumijeva razlika između broja živorođenih i broja umrlih. Prirodni priraštaj može da bude pozitivan i negativan. Pozitivan priraštaj nastaje kada je natalitet veći od mortaliteta, a negativan kada je mortalitet veći od nataliteta. Kod negativnog priraštaja dolazi do smanjenja broja stanovnika ili, kako se demografski kaže, depopulacije stanovništva.

Visoki prirodni priraštaj može da bude racionalan i neracionalan. Racionalan je kada proističe iz visokog nataliteta i niskog mortaliteta. Neracionalan je kada proističe iz visokog nataliteta i visokog mortaliteta. Kod neracionalnog priraštaja, veći broj djece ide na štetu zdravlja žene-majke koja mnogo rađa i iscrpljuje se, zbog čega

se pogoršavaju i uslovi za njegu i održavanje djece, što pak, sa druge strane, povećava smrtnost odojčadi i djece.

Prirodni priraštaj koji zavisi od intenziteta rađanja i umiranja je promjenljiv i različit ne samo po grupama i populacijama stanovništva već i po vremenskim periodima jedne populacije. Prirodni priraštaj može da bude:

- nepovoljan, ispod 5‰;
- povoljan 5–10‰;
- visok 10–15‰;
- vrlo visok 15–20‰;
- vanredno visok preko 20‰.

2. 3. 4. 1. PRIRODNI PRIRAŠTAJ U CRNOJ GORI

Rezultati svih popisa u Crnoj Gori, od 1948. do 2003. godine, kao svih međupopisnih godina, do 2008, te rezultati vitalne statistike, pokazuju da je tokom ovog perioda u svakoj pojedinačnoj godini broj živorođenih bio veći od broja umrlih. Ovo ukazuje na pozitivan prirodni priraštaj (Tabela 2. 40). Međutim, činjenica da je u 1948. godini prirodni priraštaj bio vanredno visok (iznad 20‰), a 2007. godine svega 3.0%, ukazuje da Crna Gora spada u zemlje sa tzv. slabim ili nepovoljnim prirodnim priraštajem (stopa ispod 5‰). Na to upozorava i činjenica da se prirodni priraštaj od 1948. do 2008. godine smanjio za sedam puta. Bojazan povećavaju i podaci da su udio starog stanovništva i stopa mortaliteta u porastu (sa 6.1‰ u 1971. na 9.3‰ u 2007. godini).

U periodu 1948–2003. godine stanovništvo Crne Gore je povećano za 257 hiljada (sa 377.000 u 1948. na 634.000 u 2003. godini). Pošto je, istovremeno, broj živorođenih nadmašio broj umrlih za 394.000, negativni saldo od 137.000 je posljedica negativnih migracionih kretanja.

Tabela 2. 40. Prirodni priraštaj 1948–2008.

Godina	Prirodni priraštaj	
	Broj	Stopa u ‰
1948.	7916	20.9
1953.	9105	21.6
1961.	9659	20.4
1971.	7602	14.4
1981.	6655	11.3
1991.	5636	9.2
2003.	2641	4.3
2004.	2142	3.5
2005.	1513	2.4
2006.	1563	2.5
2007.	1855	3.0
2008.	2550	4.0

To znači da je stvarno povećanje ukupnog stanovništva rezultat prirodnog priraštaja kao prirodne komponente kretanja stanovništva (Tabela 2. 41).

Tabela 2. 41. Kretanje stanovništva Crne Gore po međupopisnim periodima 1948–2003.

Međupopisni Period	Porast stanovništva	Prirodni priraštaj	Migracioni saldo	Porast stanovništva	Prirodni priraštaj	Migracioni saldo
1948–1953.	Broj stanovnika u periodu			Prosječno godišnje		
1953–1961.	42645	44713	-2068	8459	8869	-410
1961–1971.	52044	77623	-25579	6506	9703	-3197
1971–1981.	57610	85646	-28036	5761	8565	-2804
1981–1991.	30725	64112	-33387	3073	6411	-1680
1991–2003.*	40481	50126	-9645	3217	3984	-766

* Za period 1991–2003. uračunata su tzv. raseljena lica

U praćenju prirodnog priraštaja po regijama, u periodu od 1991. do 2007, zapaža se da je u sva tri područja, u posmatranom periodu, prirodni priraštaj bio pozitivan (Tabela 2. 42). Međutim, postoje razlike u migracionom saldu koji je u ovom periodu, uglavnom, imao negativne vrijednosti. Između dva posljednja popisa (01. 04. 1991–31. 10. 2003), negativan migracioni saldo ima jedino sjeverni region (-31780) i on je uticao da se na nivou Crne Gore iskaže negativan migracioni saldo u tom periodu (-9645).

Tabela 2. 42. Komponente porasta stanovništva u periodu 1991–2003. godine po regionima*

	CRNA GORA	Sjeverni region	Središnji region	Južni region
Broj stanovnika				
1991(def. 2003)	593504	212377	254860	126267
2003(def. 2006)	633985	198647	285643	149695
U periodu 01. 04. 1991–31. 10. 2003				
Rast stanovništva	40481	-13730	30783	23428
Prirodni priraštaj	50126	18050	25148	6929
Migracioni saldo	-9645	-31780	5635	16499
Na 1000 stanovnika (prosječno godišnje)				
Rast stanovništva	5.2	-5.3	9.1	13.5
Prirodni priraštaj	6.5	7.9	7.4	4.9
Migracioni saldo	-1.2	-12.3	1.7	9.5

* Monstat, 2008.

Razlike u kretanju prirodnog priraštaja daleko bolje se iskazuju kada se ova pojava prati po opštinama (Tabela 2. 43).

U prvoj posmatranoj godini (1971) stope prirodnog priraštaja su se kretale u rasponu od niske (4.9‰), u Danilovgradu, do veoma visoke u Rožajama (33.3‰). Umjeren prirodni priraštaj imalo je 11 opština, a visok 7. Nizak prirodni priraštaj u Danilovgradu, izražen već 1971. godine, rezultat je intenzivnog iseljavanja stanov-

Tabela 2. 43. Stopa prirodnog priraštaja u opštinama Crne Gore 1971–2008.

Region/ Opština	1971.	1991.	2003.	2005.	2006.	2007.	2008.
CRNA GORA	14.3	9.7	4.3	2.4	2.5	3.0	4.0
SJEVERNI							
Andrijevica			-2.6	-4.8	-3.7	-4.7	-5.3
Berane	16.0	11.5	6.2	3.2	3.8	5.3	4.2
Bijelo Polje	19.8	11.4	4.9	2.6	1.4	3.7	5.7
Žabljak	8.5	3.5	-1.9	-5.6	-5.6	0.0	-5.2
Kolašin	18.1	6.7	-3.0	-5.1	-5.7	-6.8	-4.7
Mojkovac	16.2	7.4	2.1	-1.3	-2.6	-6.5	-2.0
Plav	11.0	12.0	6.1	4.2	4.5	1.9	1.8
Plužine	11.0	-1.9	-3.9	-6.0	-6.4	-2.0	-6.9
Pljevlja	10.2	9.2	0.0	-2.0	-2.7	-3.3	-3.5
Rožaje	33.2	20.9	15.6	11.9	11.3	10.7	13.4
Šavnik	7.7	3.5	-5.0	-6.7	-4.0	-5.1	-2.6
SREDIŠNJI							
Danilovgrad	4.9	8.3	-1.4	-0.4	-2.5	0.4	-1.9
Nikšić	13.1	8.2	3.6	1.4	1.5	1.4	3.1
Podgorica	16.6	13.5	7.8	5.9	6.0	6.4	7.7
Cetinje	11.1	4.6	-3.0	-4.7	-1.6	-7.0	-4.8
JUŽNI							
Bar	8.1	6.9	2.8	1.8	3.2	1.6	4.0
Budva	9.0	8.8	6.6	5.5	3.6	8.5	11.4
Kotor	7.4	-0.3	-0.1	-2.1	-0.6	0.04	1.4
Tivat	9.2	3.4	0.7	0.7	-0.4	3.4	4.5
Ulcinj	14.8	11.6	2.0	1.3	1.5	3.7	4.0
Herceg Novi	8.5	4.4	1.4	-0.6	0.06	1.1	0.4

ništva koje je veoma rano zahvatilo tu opštinu. U opštinama koje su imale umjeren prirodni priraštaj (Bar, Budva, Žabljak, Kotor, Nikšić, Plužine, Pljevlja, Tivat, Herceg Novi, Cetinje, Šavnik), opštinama sa visokim prirodnim priraštajem (Berane, Bijelo Polje, Kolašin, Mojkovac, Podgorica, Ulcinj) i opštinama sa izrazito visokim prirodnim priraštajem (Plav i Rožaje) postojala je povoljna starosna struktura stanovništva, što se može smatrati glavnim razlogom takvog nivoa prirodnog priraštaja.

Nagli pad nataliteta koji je zahvatio sve opštine Crne Gore, posebno naznačen poslije 1991. godine, i blago povećanje mortaliteta, prouzrokovali su smanjenje stopa prirodnog priraštaja sa naznačenim razlikama po opštinama. Tako već 1991. godine 7 opština ima nizak prirodni priraštaj (Žabljak, Šavnik, Herceg Novi, Tivat, od kojih Kotor i Plužine imaju čak negativan). Visok prirodni priraštaj u 1991. godini imaju samo Rožaje (20.9%), mada je to opština u kojoj je došlo do najvećeg pada stope prirodnog priraštaja u odnosu na prethodni popis (12.3). U ostalim opštinama prirodni priraštaj u ovoj godini je u nivou umjerenog (5–14%). To što u Pod-

gorici nije došlo do ozbiljnijeg pada prirodnog priraštaja u ovom periodu u najvećoj mjeri je posljedica priliva mladog, fertilnog stanovništva iz drugih regiona Crne Gore, posebno sjevernog.

Pad prirodnog priraštaja, praćenog padom nataliteta i fertiliteta, izraženim porastom emigracionih procesa i starenjem stanovništva, posebno izraženim od 1991. godine, već 2003. godine pokazuju veoma nepovoljnu, čak zabrinjavajuću demografsku situaciju u Crnoj Gori. Od 21 opštine, njih 7 (Andrijevića, Danilovgrad, Žabljak, Kolašin, Kotor, Plužine i Cetinje) ima negativan prirodni priraštaj. Pljevlja su na nuli. Nizak prirodni priraštaj ima 7 opština (Bar, Bijelo Polje, Mojkovac, Nikšić, Tivat, Ulcinj i Herceg Novi), umjeren 3 (Berane, Plav i Podgorica). Visok prirodni priraštaj imaju samo Rožaje (15.6%).

Mada smo u poslijepopisnom periodu podatak o prirodnom priraštaju dobijali uz godišnje podatke o broju živorođenih i umrlih i na osnovu procjene broja stanovnika sredinom godine Monstatovog Statističkog godišnjaka, rezultati obavezuju da se na njih ukaže.

Do 2005. godine se nastavlja pad stope prirodnog priraštaja i u ovoj godini dostiže najniži nivo kako u Republici (2.4%) tako i u mnogim opštinama. U 2005. godini 11 opština ima negativan prirodni priraštaj (Andrijevića, Žabljak, Kolašin, Mojkovac, Plužine, Pljevlja, Šavnik, Danilovgrad, Cetinje, Kotor, Herceg Novi), 7 opština ima nizak prirodni priraštaj (Berane, Bijelo Polje, Plav, Nikšić, Bar, Tivat, Ulcinj), 3 opštine imaju umjeren (Podgorica, Rožaje i Budva).

Nijedna opština nema visoku stopu prirodnog priraštaja. Proces oporavka stope nataliteta i fertiliteta, blag, ali konstantan poslije 2005. godine prati i rast stope prirodnog priraštaja, koji bi se isto tako mogao okarakterisati kao blag i konstantan. Kakav će dalji trend ovih prirodnih promjena biti, pokazaće se već za nekoliko godina. Međutim, činjenica koja se mora uvažiti jeste da je u Crnoj Gori proces depopulacije i izumiranja stanovništva, posebno iz seoskih područja, veoma uznapredovao i odmakao.

2. 3. 4. 2. VITALNI INDEKS

Vitalni indeks pokazuje nivo kvaliteta i racionalnosti prirodnog priraštaja, odnosno produkcije stanovništva. Na osnovu stope prirodnog priraštaja dobija se podatak za koliko se broj nekog stanovništva povećao ili smanjio, što predstavlja obim ili kvantitet. Međutim, na osnovu brojčane vrijednosti stope prirodnog priraštaja se ne može zaključiti da li je do toga priraštaja došlo na racionalan ili neracionalan način, odnosno kakav je kvalitet prirodnog priraštaja. Do prirodnog priraštaja iste brojčane vrijednosti može se doći raznim visinama nataliteta i mortaliteta, a da okolnosti pod kojima je postignut nijesu iste. Tako u jednom slučaju možda se došlo sa nižom, a u drugom sa višom stopom. Koji je slučaj postignut pod boljim uslovima, koliki su biološki gubici, odnosno koji je rezultat racionalniji, ustanovljava se pomo-

ću vitalnog indeksa⁵. Ako je vitalni indeks 1, populacija se ne mijenja, ako je veći od 1, populacija se uvećava, ako je pak manji od 1, populacija se smanjuje.

U poslijeratnim godinama sve do 1991. vitalni indeks je pokazivao visok i racionalan prirodni priraštaj. U 1961. godini vitalni indeks je bio 3.89, što znači da je na 100 umrlih u Crnoj Gori, tokom te godine, na svijet dolazilo 389 živorođenih, odnosno na 1 umrlo 4 živorođena. Već 1991. godine, vitalni indeks izrazitije pada, a najveći pad je između 1991. i 2003. godine (sa 241.9 na 146.3%). Trend nešto sporijeg, ali konstantnog pada se nastavlja sve do 2005. godine, kada se naziru prvi znaci oporavka vitalnog indeksa sve do 2008. godine (Tabela 2. 44).

Tabela 2. 44. Vitalni indeks u Crnoj Gori 1953–2008. godine

Region	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
Živorodeni	3880	12994	10866	10335	9609	8344	7849	7352	7531	7834	8258
CRNA GORA	290.7	389.6	332.9	280.8	242.0	146.3	137.5	125.9	126.2	131.0	146.7
Umrli	4775	3335	3264	3680	3970	5704	5707	5839	5968	5979	5708
Živorodeni	7360	6919	5173	4121	3396	2673	2500	2237	2219	2276	2347
SJEVERNI	332.9	462.5	404.4	305.7	273.0	145.7	132.9	118.3	114.9	119.0	127.4
Umrli	2211	1496	1276	1348	11244	1834	1880	1890	1942	1918	1842
Živorodeni	4489	4398	4065	4306	4334	3974	3751	3589	3743	3782	4036
SREDIŠNJI	278.1	366.2	332.1	307.1	279.6	160.2	153.3	140.4	140.9	143.7	148.6
Umrli	1614	1201	1224	1402	1550	2480	2446	2556	2660	2655	2545
Živorodeni	2031	1677	1690	1908	1876	1697	1598	1526	1569	1776	1875
JUŽNI	213.8	262.8	221.2	205.2	159.2	122.1	115.8	109.5	137.0	126.9	141.9
Umrli	950	638	764	930	1176	1390	1380	1393	1366	1460	1321

U odnosu na regione, sve do 1981. godine, sjeverni region ima najveći vitalni indeks. To je period u kojem se odvija proces populacionog pražnjenja sjeverne regije, posebno sela, iz kojih se reproduktivni potencijal seli u gradove, većinom slijedeći državni projekat industrijalizacije. Od 1981. primat u visini vitalnog indeksa preuzima središnji region, u kojem se koncentriše reproduktivni potencijal Crne Gore u dva najveća industrijska centra: Podgoricu i Nikšić. To će pozitivno uticati na natalitet u ove dvije opštine jer ih puni najčešće seosko stanovništvo u najpovoljnijem reproduktivnom dobu, sa tradicionalnom sklonošću ka visokorodnosti.

U južnom regionu vitalni indeks je sve do kraja XX vijeka značajno niži od crnogorskog prosjeka i vitalnog indeksa u sjevernom i središnjem regionu, da bi proces oporavka pratio najveći porast vitalnog indeksa baš u ovom regionu (sa 110.3 u 2005. na 141.9% u 2008. godini). Posljednjih godina, vitalni indeks u južnom regionu je veći od sjevernog. Najvjerovatnije da je ovakav rast vitalnog indeksa u južnom

⁵ Dobija se tako što se broj živorođene djece za određenu kalendarsku godinu pomnoži sa 100 i podijeli sa brojem umrlih stanovnika. Dobija se podatak o broju živorođenih na 100 umrlih.

regionu uzrokovan prilivom značajnog broja stranih državljana, posebno Rusa, koji su privučeni procesom tranzicije i građevinskih radova.

Od svih opština u Crnoj Gori, najveći vitalni indeksa ima opština Rožaje. Mada i u ovoj opštini postoji pad vitalnog indeksa, on se ipak zadržava na visokom nivou (sa enormnih 663.6 u 1971. godini na 330.6 u 2008. godini). Od opština iz sjevernog regiona sa relativno zadovoljavajućim vitalnim indeksom su još: Berane, Plav i Bijelo Polje. S druge strane, sedam od jedanaest opština ovog regiona, suočeno je sa procesom depopulacije, sa većim brojem umrlih od živorođenih tokom godine (Andrijevića, Žabljak, Kolašin, Mojkovac, Plužine, Pljevlja i Šavnik). Najprije je proces depopulacije počeo u opštini Plužine, u kojoj je već na popisu iz 1981. godine registrovano više umrlih nego živorođenih. Depopulacija ove opštine počela je izgradnjom hidroelektrane i brane Mratinje i potapanjem Plužina. Na popisu iz 1991. godine vitalni indeks ispod 100 ima i Andrijevića. A već na sljedećem popisu, 2003. godine, vitalni indeks ispod 100 ima 5, a 2008. godine ukupno 7 opština sjevernog regiona.

Od opština srednjeg regiona, Cetinje i Danilovgrad već od 2003. godine imaju negativan vitalni indeks. U Cetinjskoj opštini on se održava na veoma niskom nivou svih posljednjih pet godina, a trend ne pokazuje znake oporavka. U Danilovgradu je došlo do izvjesnog skoka vitalnog indeksa u 2007. godini, ali trend već u 2008. godini ne pokazuje znake da se oporavak nastavlja.

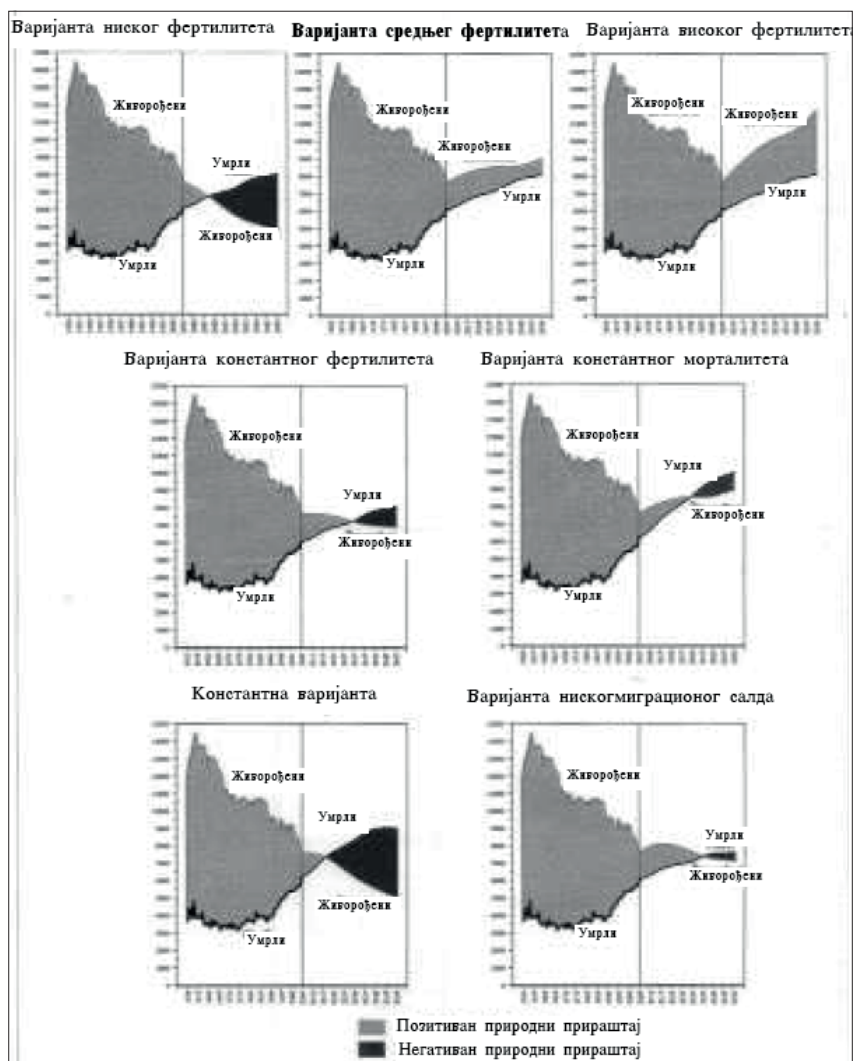
Od opština južnog regiona, negativan vitalni indeks bilježi Kotor, još 2003. godine. I pored izvjesnog oporavka tokom posljednje dvije godine, ne može se reći da je riješio pitanje depopulacije. S druge strane, Budva registruje izraziti skok vitalnog indeksa u periodu od 2003. do 2008. godine (sa 190.4 u 2003. na 291.1 u 2008. godini). Tako izražen skok vitalnog indeksa izgleda da je posljedica značajnog priliva stranih državljana.

Na osnovu kretanja vitalnog indeksa definiše se unutarregionalno prekomponovanje demografskih tokova. Ranije smo ukazali da se u sjevernom regionu, na osnovu naznačenih razlika u natalitetu i fertilitetu, definiše subregion sa izraženom depopulacijom od sedam opština, koje naseljava u ogromnoj većini pravoslavno stanovništvo pretežno srpske nacionalnosti. S druge strane, subregion sa očuvanim reproduktivnim potencijalom u četiri opštine u kojima prednjače Rožaje, u kojima živi 75% ukupnog muslimanskog odnosno bošnjačkog stanovništva Crne Gore, ima očuvan reproduktivni potencijal i nije ugrožen depopulacijom. Kretanje vitalnog indeksa u ova dva subregiona prati trend nataliteta i fertiliteta. U središnjem regionu je razvojno potpuno zapostavljene opštine Cetinje i Danilovgrad ozbiljno je zahvatio proces depopulacije. Podgorica koja poprima bitne karakteristike metropole ima očuvan reproduktivni potencijal, zahvaljujući apsorbovanom reproduktivnom stanovništvu drugih opština u Crnoj Gori, posebno sjevernog regiona. Svakako da relativno očuvan vitalni indeks Podgorice, tokom posljednjih 20 godina, održava prosjek na nivou Crne Gore još uvijek pozitivnim. Nikšić se nalazi na prelomnoj tački, sa većim izgledima da krene u negativnom, nego u pozitivnom demografskom smjeru. U južnom regionu, dok se opština Kotor, nekada neprikosnoveni kulturni i populacioni centar Crnogorskog primorja, polako prazni, Budva preuzima primat brzim ekonomskim i nekontrolisanim urbanim razvojem, koji prate pozitivni demografski trendovi.

2. 3. 4. 3. PROJEKCIJA PRIRODNOG PRIRAŠTAJA U CRNOJ GORI

U projekciji prirodnog priraštaja u budućnosti, kao komponente prirodnih promjena, moguće je koristiti široki dijapazon mogućih budućih trendova. Veći broj mogućnosti je ne samo rezultat više usvojenih varijanti hipoteza, prije svega onih o fertilitetu, već i činjenice da je broj živorođenih, a naročito umrlih, neposredno određen obimom i starosno-polnom strukturom ukupnog stanovništva (Slika 2. 8).

Projekciju prirodnog priraštaja za period 2005–2050. godine daćemo prema srednjoj varijanti projekcija za petogodišnje periode, koja je izabrana kao najrealnije ostvariva prema projekciji Monstata (Tabela 2. 45).

Slika 2. 8. Kretanje prirodnog priraštaja prema 7 varijanti fertiliteta (Monstat 2008)

Kod srednje varijante ciljna stopa ukupnog fertiliteta iznosi 1.90, a bila bi dostignuta u posljednjem petogodišnjem projekcionom potperiodu. Tako bi, prema ovoj varijanti, krajem projekcionog perioda nivo fertiliteta u sve tri regije Crne Gore bio viši od sadašnjeg. Ali to istovremeno znači da bi projekciona stopa ukupnog fertiliteta (1.9) bila i dalje ispod nivoa stope neophodne za zamjenu generacija (2.1). Pod ovim uslovom će Crna Gora u narednih pedeset godina vrlo vjerovatno imati pozitivan prirodni priraštaj. Međutim, stopa prirodnog priraštaja, niska na početku posmatranog perioda (2.6), stalno će opadati sve do 2040. godine, kada bi u slučaju sadržajstva negativnih faktora, mogla da bude i negativna.

U sjevernom regionu stopa prirodnog priraštaja na početku (1.9) opadaće u prvih 15 godina, a onda će poslije kraćeg oporavka (1.8), sredinom posmatranog perioda (2025), nastaviti da pada (0.5 u 2040. i 0.6 u 2050. godini).

U središnjem regionu stopa prirodnog priraštaja, 2005. najviša od svih regiona (3.8), opadaće sve do pred sam kraj posmatranog perioda (2045), kada će iznositi 1.4.

U južnom regionu stopa prirodnog priraštaja, najniža na početku od svih regiona (1.3), imaće blag porast do 2020. godine, a slijedi dalji pad, ali u granicama još uvijek pozitivnog priraštaja (0.7 u 2045).

Tabela 2. 45. Projekcija stope prirodnog priraštaja za petogodišnje periode u Crnoj Gori po regionima 2005–2050, prema središnjoj varijanti projekcije

Godina	CRNA GORA			Sjeverni region			Središnji region			Južni region		
	Prirodni priraštaj	Živorodeni na 1000	Umrli na 1000	Prirodni priraštaj	Živorodeni na 1000	Umrli na 1000	Prirodni priraštaj	Živorodeni na 1000	Umrli na 1000	Prirodni priraštaj	Živorodeni na 1000	Umrli na 1000
2005	2.6	12.1	9.5	1.9	12.0	10.2	3.8	12.9	9.1	1.3	10.8	9.5
2010	2.4	12.5	10.0	1.7	12.4	10.8	3.4	12.9	9.3	1.5	11.6	10.1
2015	2.3	12.5	10.2	1.6	12.5	10.9	3.1	12.7	9.7	1.6	12.0	10.4
2020	2.1	12.4	10.3	1.7	12.5	10.8	2.7	12.4	9.7	1.5	12.1	10.6
2025	2.1	12.2	10.1	1.8	12.2	10.4	2.6	12.2	9.7	1.4	12.0	10.6
2030	1.6	11.8	10.3	1.3	11.7	10.3	2.1	12.0	9.7	0.8	11.7	10.8
2035	1.0	11.5	10.3	0.7	11.3	10.6	1.6	11.7	9.9	0.6	11.4	10.0
2040	1.0	11.5	10.5	0.5	11.1	10.7	1.4	11.6	10.2	0.7	11.5	10.8
2045	1.2	11.3	10.3	0.6	11.2	11.6	1.5	11.5	10.0	1.3	11.7	10.4
2050												

Do negativnog prirodnog priraštaja bi došlo u slučaju varijanti niskog fertiliteta i konstantne varijante. Takođe, do pojave negativnog prirodnog priraštaja bi došlo i pod uslovom ostvarivanja kombinacija pretpostavki na kojima su bazirane projekcione varijante konstantnog fertiliteta i konstantnog mortaliteta (u oba slučaja 2030–2035), kao i varijante nultnog migracionog salda (od perioda 2040–2045). S obzirom

na to da se te dvije varijante u odnosu na varijantu srednjeg fertiliteta razlikuju jedino u pogledu pretpostavke o budućem kretanju mortaliteta (varijanta konstantnog mortaliteta), odnosno migracionog salda (varijanta nultnog migracionog salda), pojava negativnog migracionog salda ukazuje da će na kretanje prirodnog priraštaja, pored fertiliteta i mortaliteta, značajnu ulogu imati i migracioni saldo. Poznato je da se većim migracionim saldonom, zbog selektivnosti migranata po starosti i polu, mijenja i starosna struktura stanovništva i utiče na broj živorođenih.

2. 3. 5. POKAZATELJI BRAČNOSTI STANOVNIŠTVA

Prirodno obnavljanje ili reprodukcija stanovništva se u najvećoj mjeri odvija kroz instituciju braka. Visina stope nataliteta u velikoj mjeri zavisi od stepena bračnosti stanovništva. I zato je bračna struktura jedna od najstabilnijih struktura stanovništva. To posebno važi za patrijarhalne, tradicionalne sredine kakva je Crna Gora.

Najvažniji statistički pokazatelji bračnosti stanovništva su stopa nupcijaliteta-sklopljenih brakova (prosječan broj sklopljenih brakova na 1000 stanovnika za jednu kalendarsku godinu), stopa divorcijaliteta-razvedenih brakova (prosječan broj razvedenih brakova na 1000 stanovnika za jednu kalendarsku godinu) i koeficijent divorcijaliteta (procentualno učešće razvoda braka u bračnosti stanovništva za jednu kalendarsku godinu).

2. 3. 5. 1. BRAČNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA CRNE GORE

Podaci o bračnoj strukturi stanovništva Crne Gore od 1981. do 2003. godine (Tabela 2. 46) ukazuju da je u svim posmatranim popisnim godinama najveći broj muškaraca i žena u statusu oženjenih/udatih (57.6% u 1991. i 56.2% 2003. godine). Iza njih slijedi kategorija celibatera, koja se kreće u visokom nivou (u svim popisnim godinama iznad 30%). Celibat je daleko češći kod muškaraca (više nego svaki treći iznad 15 godina) nego kod žena (svaka četvrta). Na trećem mjestu po udjelu u strukturi bračnosti su udovci/udovice. Udio udovica je daleko veći nego udovaca. Svaka sedma žena iznad 15 godina je udovica, a svaki četrdeseti muškarac u tim godinama je udovac. Ove promjene i odnos su posljedica povećanog starenja stanovništva. Sa godinama popisa u porastu je procenat udovaca/udovica, nešto više udovica, nego udovaca. U porastu je i procenat razvedenih (više žena nego muškaraca).

Udio celibata u Crnoj Gori je visok u najmlađim generacijama, dosta izraženo se smanjuje između 25–29 godina i kasnijih starosnih kohorti (Tabela 2. 47).

Rast celibata sa godinama popisa je izražen kod svih starosnih kohorti muškaraca od 25–29 do 45–49 i žena od 20–24 do 35–39 godina. Najveći porast celibata je u starosnoj grupi muškaraca 35–39 godina, u kojoj je 1981. godine neoženjen bio svaki deveti, a u 2003. godini svaki četvrti muškarac. Ovaj podatak posebno zabrinjava jer se celibat u ovoj starosnoj grupi smatra dovršenim. Na osnovu navedenih podataka, svaki četvrti muškarac između 35 i 39 godina života u Crnoj Gori je sa malim šansama da će se kasnije oženiti.

Tabela 2. 46. Stanovništvo staro 15 i više godina prema bračnom stanju i polu 1981–2003.

	1981.	1991.	2003.
Ukupno – svega (muškarci + žene)	100.0	100.0	100.0
Neoženjeni/neudate	32.5	30.4	31.3
Oženjeni/udate	57.6	59.4	56.2
Udovci/udovice	7.6	7.2	8.7
Razvedeni/razvedene	1.6	1.9	2.5
Nepoznato	0.6	0.9	1.3
Muškarci – svega	100.0	100.0	100.0
Neoženjeni	37.8	35.9	36.2
Oženjeni	58.7	60.1	57.7
Udovci	1.9	2.0	2.9
Razvedeni	0.9	1.2	1.7
Nepoznato	0.5	0.8	1.4
Žene – svega	100.0	100.0	100.0
Neudate	27.5	25.2	26.6
Udate	56.5	58.8	54.8
Udovice	12.9	12.3	14.1
Razvedene	2.3	2.6	3.2
Nepoznato	0.6	1.1	1.2

Tabela 2. 47. Struktura celibata po starosnim grupama i polu 1981–2003. godine

Godine	Muškarci			Žene		
	1981.	1991.	2003.	1981.	1991.	2003.
15–19	98.5	98.2	93.2	91.0	90.1	90.0
20–24	86.2	88.2	91.1	54.9	57.0	69.4
25–29	50.7	57.7	66.4	25.9	29.1	40.5
30–34	23.9	30.8	40.1	13.6	15.2	22.4
35–39	11.4	16.4	25.5	10.8	10.3	14.4
40–44	7.8	10.4	11.9*	10.1	8.3	9.8*
45–49	5.5	6.8		9.2	7.8	
50–54	4.3	5.8		9.5	8.3	
55–59	4.1	4.8		8.8	8.6	
60–64	3.9	3.9	4.1**	8.2	8.7	7.7**
65–69	4.1	3.9		7.3	8.9	
70–74	3.5	4.0		8.3	7.9	
75–79	4.0	3.9		7.8	7.0	
80–84	3.8	3.2		7.0	7.9	
85 i više	3.0	4.0		6.2	7.0	
Nepoznato	35.2	45.8	38.4	22.3	30.3	16.7

* Podaci se odnose na kohorte 45–59

** Podaci se odnose na kohorte 60 i više

2. 3. 5. 2. SKLOPLJENI BRAKOVI

Sa prosječno 9,2 sklopljenih brakova na 1000 stanovnika 1953. godine, Crna Gora je imala umjereno visoku stopu nupcijaliteta (Tabela 2. 48).

Tabela 2. 48. Stopa nupcijaliteta u Crnoj Gori 1953–2008.

	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
Broj stanovnika	419873	471894	529604	584310	615035	620145	622118	623277	624424	626188	628804
Sklopljeno brakova	3867	3387	4155	4595	3817	4050	3440	3291	3462	4005	3445
Stopa nupcijaliteta	9.2	7.2	7.8	7.8	6.2	6.5	5.5	5.3	5.5	6.5	5.5

Izražena tendencija opadanja stope nupcijaliteta prisutna je u sljedećih 50 godina i u 2006. godini sa 5.5 bila je na granici niske i nepovoljne. U 2007. godini je izvjesno povećanje stope, a da li se radi o trajnijem procesu ili ne, pokazaće vrijeme. Međutim, izraženi porast broja sklopljenih brakova od 714, u 2007. u odnosu na 2005. godinu, prati povećanje nataliteta u Crnoj Gori. Nažalost, već 2008. godine bilježi se ponovo pad za 560 brakova u odnosu na 2007. godinu. Zato će podatak o stopi nataliteta u 2009. i 2010. godini biti veoma značajan.

Pri stupanju u brak, muškarci su u ovom periodu najčešće pripadali starosnim grupama 20–24 i 25–29 godina (Tabela 2. 49).

Od 1991. godine se udio starosne grupe između 20 i 24 smanjuje sa 35.7% u 1953. na 27.1% u 1991. i od tada ima naznačenu tendenciju opadanja (16.7 u 2008. godini).

I dok se udio starosne grupe muškaraca između 25 i 29 godina održava bez većih oscilacija u ovom periodu, udio starosnih grupa 30–34, 35–49 i 40–44 se značajno povećava. Slične promjene su i kod žena. Do 1991. godine od žena koje su stupale u brak 40–47% je bilo između 20 i 24, a 22–35% između 15 i 19 godina starosti. Poslije 1991. godine i dalje stupaju u brak najčešće žene između 20 i 24 godine, ali se udio značajno smanjuje (35% u 2008. godini). Na drugom mjestu po zastupljenosti pri stupanju u brak su žene između 25 i 29 godina (29.8% u 2008), na trećem žene 30–34 godine (12.6% 2008. godine), a tek na četvrtom mjestu su žene između 15 i 19 godina (11.3% u 2008. godini). Na osnovu iznesenih podataka, očito je da su se u vremenu od 55 godina značajno pomjerile naviše starosne granice i muškaraca i žena pri stupanju u brak.

Godine 1953. prosječna starost muškaraca pri stupanju u brak bila je 28.08, a žena 22.48 godina. Kod muškaraca, starosna granica pri stupanju u brak nije se značajnije mijenjala sve do 1981. godine (28.48), a žena 1971. godine (2.54). Sa tim godinama, prosječna starost i muškaraca i žena pri stupanju u brak raste, tako da su 2003. godine muškarci u prosjeku stupali u brak sa 31.27 godina, a žene sa 26.31 godinom. U odnosu na 1953. godinu prosječna starost muškaraca pri stupanju u brak se povećala za skoro 3, a žena 4 godine (Tabela 2. 50).

Tabela 2. 49. Zaključeni brakovi prema starosti muža i žene u Crnoj Gori 1953–2008.

	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
MUŠKARCI											
UKUPNO	3867	3387	4155	4595	3817	4050	3440	3291	3462	4005	3445
<15 godina	0.05	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
15–19	7.7	4.5	1.9	1.5	1.1	1.2	1.0	1.1	0.8	1.3	1.2
20–24	35.7	33.4	40.7	32.1	27.1	19.5	19.0	17.7	18.7	16.3	16.7
25–29	31.9	38.7	28.9	39.2	35.4	33.0	38.7	35.4	34.1	34.7	36.2
30–34	11.2	13.3	16.0	15.8	20.5	22.1	21.5	24.0	22.4	23.9	22.7
35–39	3.7	4.0	6.5	4.4	7.8	11.6	12.4	10.7	11.7	11.7	10.5
40–44	3.0	1.2	2.7	3.0	3.3	5.8	5.0	5.3	5.7	5.7	5.5
45–49	2.2	1.4	1.1	1.6	0.9	2.7	3.2	2.8	2.6	2.6	3.1
50–54	1.4	1.3	0.4	0.9	0.9	1.7	1.4	1.6	1.9	1.4	1.8
55–59	1.4	0.6	0.6	0.5	0.8	0.8	0.9	1.0	0.8	0.9	1.0
60–64	1.4	0.6	0.5	0.3	0.5	0.4	0.6	0.6	0.4	0.3	0.5
65 i više	0.0	0.9	0.6	0.6	0.9	0.8	1.3	0.9	0.8	1.1	0.8
Nepoznato	0.2	0.0	0.0	0.1	0.5	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Starost mlade ŽENE											
<15 godina	0.3	0.1	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
15–19	35.2	28.1	33.2	23.9	22.8	14.3	13.3	12.3	11.5	10.7	11.3
20–24	43.6	49.2	47.4	45.7	40.4	37.6	34.9	36.0	35.8	33.4	35.1
25–29	13.0	13.8	10.5	19.8	21.7	26.4	28.2	29.3	30.6	32.2	29.8
30–34	4.4	4.9	4.8	6.1	8.2	11.2	12.6	12.5	12.2	13.7	12.6
35–39	1.6	2.1	2.4	1.9	3.1	4.8	5.2	4.8	5.0	5.2	5.7
40–44	0.5	0.5	0.5	0.7	0.8	1.3	1.5	1.0	1.2	1.3	1.5
45–49	0.2	0.1	0.0	0.3	0.6	0.9	1.0	1.0	0.5	0.6	1.0
50–54	0.1	0.2	0.1	0.2	0.2	0.2	0.2	0.3	0.1	0.1	0.2
55–59	0.1	0.1	0.0	0.0	0.2	0.2	0.5	0.5	0.6	0.5	0.4
60–64	0.1	0.1	0.0	0.0	0.2	0.2	0.2	0.3	0.1	0.1	0.2
65 i više	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	0.3	0.2	0.2	0.1	0.2	0.2
Nepoznato	0.2	0.1	0.0	0.0	0.4	0.5	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

Tabela 2. 50. Prosječna starost muškaraca i žena pri zaključivanju braka 1953–2003. godine

	Prosječna starost	
	Muškarci	Žene
1953.	28.08	22.48
1961.	28.32	23.0
1971.	28.05	22.54
1981.	28.48	23.78
1991.	29.6	24.65
2003.	31.27	26.31

Nepovoljna činjenica je i to da postoji izražena progresija prosječne starosti žena pri stupanju u brak, što ima negativan uticaj na natalitet. Takvom progresijom dostignuti prosjek je već sada veći od mnogih bivših socijalističkih zemalja (u 2002. godini Bugarska 24.5, Češka 25.2, Rumunijija 23.8, Mađarska 25.5 godina) i primiče se prosjeku razvijenih država Evrope (u 2002. godini Velika Britanija 27.2, Holandija 28.2, Švedskoj 30.1).

2. 3. 5. 3. NIVO RAZVEDENOSTI BRAKOVA

Nivo razvedenosti je veoma značajan pokazatelj bračne strukture, a od posebnog značaja je prilikom tipološkog pristupa bračnosti. Razvod braka je proces koji počinje na razrješavanju emocionalne povezanosti partnera. Ako se razvodom ne dovrši proces emocionalne povezanosti, on će nastaviti da stvara probleme u poslijerazvodnom roditeljskom funkcionisanju, što crpi energiju partnera i čini ih nesposobnim za roditeljsko preusmjeravanje [48]. A to se direktno negativno odražava na reproduktivni potencijal. Nivo razvedenosti najbolje se iskazuje koeficijentom divorcijaliteta, koji pokazuje koliko je procentualno učešće razvoda braka u bračnosti stanovništva za jednu kalendarsku godinu.

Tabela 2. 51. Koeficijent divorcijaliteta u Crnoj Gori 1953–2008. godine

	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
Sklopljeno brakova	3867	3510	4155	4595	3817	4050	3440	3291	3462	4005	3445
Razvedeno brakova	250	382	275	283	388	494	505	499	470	453	460
Koeficijent divorcijaliteta	6.5	10.9	6.6	7.1	10.2	12.2	14.7	15.2	13.6	11.3	13.3

Koeficijent divorcijaliteta u Crnoj Gori u posmatranom periodu se značajno mijenjao, sa izraženim trendom rasta. Godine 1953. je iznosio 6.5, što znači da je svaki 17. sklopljeni brak razveden (Tabela 2. 51). Prema posljednjim podacima, u 2008. godini koeficijent razvedenosti je bio 13.3, što znači da je svaki sedmi sklopljeni brak razveden.

Mada ima izražen trend rasta razvedenih brakova, Crna Gora, ipak, spada među evropske države sa najnižim koeficijentom razvoda u odnosu na sklopljene brakove. Najniži koeficijent imaju Makedonija i Bosna i Hercegovina (5%), potom Turska (6%), Italija (10%), Albanija (11%), Španija, Hrvatska i Grčka (oko 15%), Srbija (18%) Slovenija (21%). Najviši koeficijent razvoda brakova imaju Švedska (54.9%), Bjelorusija (52.9%), Finska (51.2%), Rusija (43.3%) [49].

U odnosu na starosne grupe, do pred kraj XX vijeka muškarci su se najčešće razvodili između 25. i 34. godine. Početkom XXI vijeka učestalost razvoda je nešto veća kod muškaraca između 35. i 44. godine. Do pred kraj XX vijeka žene su se razvodile najčešće između 20 i 29 godina. Već u prvoj deceniji XXI vijeka povećava

Tabela 2. 52. Razvedeni brakovi u Crnoj Gori prema starosti muža i žene 1953–2008. godine

	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
Starost	MUŽEVI										
UKUPNO	250	382	275	283	388	494	505	499	470	453	460
<20 godina	0.8	1.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.2	0.0	0.4	0.0	0.4
20–24	15.2	11.5	14.5	10.2	7.2	5.1	3.2	6.4	4.5	4.2	3.5
25–29	23.2	32.2	22.9	26.9	16.7	17.4	15.0	14.6	13.4	16.1	15.0
30–34	18.4	26.4	23.3	22.6	20.6	20.8	17.2	15.8	21.1	19.4	15.0
35–39	9.6	10.7	15.6	9.2	18.8	16.6	18.2	19.4	18.1	17.2	17.6
40–44	10.8	3.7	11.6	10.6	14.7	15.4	15.6	15.2	15.5	16.3	15.0
45–49	10.4	3.7	2.9	6.4	5.4	11.3	11.7	14.6	12.5	13.0	13.3
50–54	4.0	4.7	3.3	7.1	6.7	5.1	7.2	6.4	6.4	6.4	8.7
55–59	2.0	1.6	2.2	2.8	4.4	3.0	7.1	3.2	4.0	4.4	4.6
60–64	2.0	1.0	1.4	2.5	2.8	3.0	2.0	1.4	1.5	0.7	2.8
65 i više	0.8	3.1	2.2	1.4	0.8	2.2	2.6	2.0	2.6	2.2	4.1
Nepoznat	2.8	0.3	0.0	0.3	1.8	0.0	0.6	0.0	0.0	0.0	0.0
Starost	ŽENE										
<20 godina	4.8	6.3	5.8	2.5	2.5	2.0	1.0	1.0	1.1	1.3	1.7
20–24	32.8	28.8	34.2	27.2	21.9	13.0	12.7	13.8	13.2	13.7	12.6
25–29	24.0	29.3	18.9	29.0	19.1	21.7	18.8	20.2	19.0	21.0	15.6
30–34	11.2	13.6	16.0	12.7	17.8	19.4	17.0	18.8	20.2	19.0	19.8
35–39	9.6	5.2	11.6	6.7	13.7	14.0	15.0	16.8	15.7	16.1	14.1
40–44	9.6	3.7	6.9	7.8	11.3	13.4	14.5	13.6	11.7	14.8	13.0
45–49	2.0	2.6	2.2	6.4	4.4	8.7	8.3	7.6	10.0	6.2	10.4
50–54	1.2	2.9	2.5	4.6	4.9	5.7	4.4	4.4	5.3	5.5	7.0
55–59	1.6	0.8	1.1	1.8	1.5	1.4	4.4	2.2	1.7	2.0	2.0
60–64	0.0	0.8	0.4	1.1	1.0	0.2	1.4	1.2	1.7	0.2	2.0
65 i više	0.8	0.3	0.4	0.3	0.5	0.2	1.0	0.8	0.2	0.2	0.1
Nepoznato	2.4	0.8	0.0	0.0	1.3	0.4	0.6	0.0	0.0	0.0	0.0

se udio razvoda žena starijih dobnih grupa (35 do 49 godina). Udio starosnih grupa od 20 do 29 godina, ranije dominantan, postepeno, ali konstantno se smanjuje (Tabela 2. 52).

Prema dužini trajanja braka, najčešći razvodi su poslije 5 i više godina od sklapanja braka. Posljednjih godina sve veći broj razvoda pripada ovoj grupi. Tako se do pred kraj XX vijeka prosječno 1/2 sklopljenih brakova razvelo poslije 5 i više godina, a u prvoj deceniji XXI vijeka 2/3 razvedenih brakova pripada ovoj grupi. U istom vremenskom periodu zapaža se smanjenje broja razvedenih poslije 1–2 godine trajanja braka.

Dok se do pred kraj XX vijeka u prosjeku svaki peti brak razvodio poslije 1–2 godine, u prvoj deceniji XXI vijeka to čini svaki sedmi brak u prosjeku (Tabela 2. 53).

Tabela 2. 53. Razvedeni brakovi prema dužini trajanja

Trajanje braka	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.
UKUPNO	250	382	275	283	388	494	505	499	470	453	460
<1 godine	6.0	10.5	6.2	6.0	4.6	6.7	3.6	3.0	3.8	3.5	5.6
1–2	25.6	25.9	30.2	23.7	26.0	14.8	14.4	17.0	13.4	18.5	14.1
3–4	19.6	15.2	17.4	16.6	12.9	13.6	12.1	14.8	15.7	16.3	13.9
5 i više	48.0	48.4	46.2	53.7	56.4	64.9	69.9	65.1	67.0	61.6	66.3
Nepoznato	0.8	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

2. 3. 5. 4. PORODICA PREMA TIPU I BROJU DJECE U CRNOJ GORI

Porodica je osnovna društvena ćelija kroz koju se ostvaruje biološka i edukativna funkcija. Biološka funkcija porodice u kojoj nad zadovoljenjem polnog nagona individue dominira funkcija rađanja i odgoja nove generacije, odnosno produženje vrste je konstanta koja je zadržala bitne karakteristike od najranijih do sadašnjih vremena. Nasuprot njoj edukativna funkcija je varijabilna i podložna uticaju karaktera i strukture društvenih odnosa u kojima se nalazi. To se posebno ispoljava u situacijama kada društvo preuzima brigu edukacije nad djecom, počevši od predškolskih ustanova pa dalje, čime udaljava muža i ženu od edukacione uloge u porodici. U vremenu demografske tranzicije ovi uticaji na porodicu su posebno prisutni. Zato je u ovom sagledavanju prirodnih kretanja potrebno ukazati na strukturu porodice u Crnoj Gori (Tabela 2. 54).

Prema popisu iz 2003. godine, u Crnoj Gori je bilo 162.153 porodice. U strukturi porodice dominiraju bračni parovi sa djecom (64.8%), nad porodicom koju čini bračni par bez djece (18.8%), majka s djecom (13.1%) i otac s djecom (3.3%).

Glavna razlika između gradske i porodice drugih naselja je u tome što je procenat porodica bez djece veći u ostalim naseljima (22.8%), nego u gradskim (16.4%). Kao glavni uzrok ovdje bi se moglo prihvatiti obrazloženje da je u gradskim porodicama bračni sterilitet manji zbog bolje prevencije neželjenih trudnoća savremenom kontracepcijom i jer su prevencija i očuvanje reproduktivnog zdravlja bolji; u gradskim porodicama je više onih porodica koje čini majka sa djecom (14.1%), nego u seoskim, odnosno drugim naseljima (11.7%), dok je udio porodica u kojima je otac sa djecom skoro jednak.

Prema broju djece, u Crnoj Gori dominiraju porodice sa dvoje djece (42.8%), ispred jednog (27.9%), troje (21.7%). Porodice sa četvoro (5.6%) i petoro i više djece (1.9%) su malobrojnije.

Među gradskim porodicama više je onih sa dvoje djece (45.7%) nego u ostalim naseljima (37.7%), ali znatno manje porodica sa troje i više djece (26.9%) u odnosu na druga naselja (34,4%). Za ovakav odnos smatramo da su odlučujuća dva faktora. Prvo, u gradskim porodicama je još uvijek prisutan strah i nesigurnost iz ekonomskih razloga da se zasnue brojnija porodica, a to je naslijeđeni strah koji su donijeli njihovi roditelji pri dolasku sa sela u grad. I drugo, selo, mada u uslovima industrijalizacije opustošeno, još uvijek pruža veću sigurnost porodici sa više djece, nego grad.

Tabela 2. 54. Struktura porodice u Crnoj Gori, prema popisu 2003. godine

Naziv i tip naselja	Ukupno	Porodica prema broju djece						Porodice sa djecom mlađom od 25 g.	Djeca mlada od 25 godina ukupno
		Bez djece	1	2	3	4	5 i više		
CRNA GORA	162153	30456	44370	52950	25484	6630	2263	103406	212643
Br. par bez djece	30456	30456							
Br. par sa djecom	105123	-	29377	45005	22827	5923	1991	84462	189309
Majka s djecom	21272	-	12304	6349	1979	461	179	10758	17774
Otac s djecom	5302	-	2689	1596	678	246	93	3186	5560
U gradskim	100029	16464	28549	36112	15562	3311	931	67704	134410
Br. par bez djece	16464	16464	-	-	-	-	-	-	-
Br. par sa djecom	67030	-	18756	30642	13898	2925	809	57760	118216
Majka s djecom	14124	-	8127	4423	1240	255	79	7843	12653
Otac s djecom	3311	-	1666	1047	424	131	43	2101	3541
U ostalim	61224	13992	15821	16838	9922	3319	1332	35702	78233
Br. par bez djece	13992	13992	-	-	-	-	-	-	-
Br. par sa djecom	38093	-	10621	14363	8929	2998	1182	31702	71093
Majka s djecom	7148	-	4177	1926	739	206	100	2915	5121
Otac s djecom	1991	-	1023	549	254	115	50	1085	2019

2. 3. 6. ZBIRNI PREGLED POKAZATELJA PRIRODNIH PROMJENA STANOVNIŠTVA SA PROJEKCIJOM DO 2050. GODINE

Od brojnih statističkih pokazatelja o prirodnim promjenama stanovništva, u ovom istraživanju smo proučavali stopu nataliteta ili rađanja, fertiliteta ili ostvarene plodnosti, neto stope reprodukcije, mortaliteta ili smrtnosti, prirodnog priraštaja i vitalnog indeksa, očekivanog trajanja života, nupcijaliteta ili bračnosti i divorcijaliteta ili razvoda braka.

Objektivnim proučavanjem ovih parametara, u dužem vremenaskom periodu, s posebnim težištem na trendu i dinamici promjena u prošlom i sadašnjem vremenu, daćemo njihovu projekciju do sredine XXI vijeka. Sagledavanjem prirodnih promjena, sa prospektivnim praćenjem stanovništva kao biološkog potencijala, mogu se na realnim osnovama planirati razvojni projekti i pozicioniranje Crne Gore u okruženju i šire, u vremenu koje dolazi.

Natalitet ili rađanje u Crnoj Gori kretao se na nivou visoke stope čitavo jedno stoljeće. Od prvog zvaničnog popisa 1864. godine kada je iznosio 29.3%, do 1961. godine, kada se spušta na nivo stope srednjeg nataliteta (27.4%). U ovom periodu, najveći natalitet je zabilježen 1954. godine, kada je rođeno 14.428 živorođene djece (stopa 33.7%). Od te godine, broj živorođene djece se iz godine u godinu smanjuje. Tako da je stopa nataliteta 1981. godine (17.9%) u rasponu koji se označava niskim, da bi

na popisu 1991. godine bila na donjoj granici niske (15.6%), a 2003. godine već u rasponu veoma niske (13.5%). Broj živorođenih se i dalje smanjuje, sve do 2005. godine na svega 7.352 živorođenih (duplo manje nego 1954. godine) i natalitetom 11.8%. Sa 2005. godinom prestaje pad nataliteta, dolazi do postepenog porasta broja živorođenih i stopa nataliteta raste, do 2008. godine, na 13.1%.

U odnosu na regione, do 1981. godine, najveći broj živorođene djece je iz sjevernog regiona, i to u značajno većem procentu od učešća stanovništva ove regije u ukupnoj populaciji Crne Gore. Poslije 1981. godine, kada je došlo do populacionog pražnjenja sjeverne regije, najveći procenat živorođene djece dolazi na središnji region u koji se sliva pretežno mlado reproduktivno stanovništvo sjevernog regiona. Od opština, Rožaje imaju daleko najveći natalitet u periodu do 2008. godine. Najniži natalitet je u opštinama sjevernog regiona Šavnik (6.6%), Plužine (7.7%), Žabljak (8.5%) i Kolašin (8.7%).

Prema srednjoj varijanti projekcije za petogodišnje periode do 2050. godine, prosječan broj živorođene djece, tokom jedne godine, u Crnoj Gori će se kretati:

- 2015–2020. 8294 (stopa nataliteta 12.0‰);
- 2025–2030. 8542 (stopa nataliteta 11.4‰);
- 2045–2050. 8885 (stopa nataliteta 10.6‰).

Fertilitet je najnepovoljnije demografsko obilježje stanovništva Crne Gore na početku XXI vijeka. Tranzicija fertiliteta počela je u Crnoj Gori sa vijekom zakašnjenja u odnosu na razvijene evropske zemlje. U godinama poslije Drugog svjetskog rata, Crna Gora je imala značajan broj karakteristika tradicionalnog tipa fertiliteta sa visokom stopom ukupnog fertiliteta, koja je 1951. godine iznosila 4.67 djece po ženi u fertilnom periodu. U vremenu između 1950. i 1990. godine stopa ukupnog fertiliteta je opadala, tako da početkom devedesetih godina ovo područje pokazuje osobenosti savremenog tipa fertiliteta sa niskom stopom ukupnog fertiliteta (2.05), koja ne obezbjeđuje osnovno obnavljanje stanovništva. U periodu 2001–2005. godine dolazi do ubrzanog i izraženog pada fertiliteta, tako da 2005. stopa ukupnog fertiliteta iznosi 1.60 živorođene djece na jednu ženu u fertilnom periodu. Poslije 2005. godine stopa ukupnog fertiliteta bilježi blagi, ali pozitivan zaokret sa stalnim porastom, tako da 2008. godine iznosi 1.80.

Posmatrano po regionima, poslije Drugog svjetskog rata, pa sve do 2005. godine, sjeverni region ima najvišu, a južni najnižu stopu ukupnog fertiliteta. Središnji region u svim ovim godinama ima stopu ukupnog fertiliteta najbližu crnogorskom prosjeku. Opština Rožaje ima najveći prosječan broj živorođene djece po jednoj ženi u fertilnom periodu u svim godinama. Popisom iz 2003. godine, samo su 3 opštine u Crnoj Gori imale stopu ukupnog fertiliteta iznad 2.1, kojom se obezbjeđuje prsto obnavljanje stanovništva. To su: Rožaje (2.63), Plav (2.28) i Berane (2.24). Pad stope fertiliteta bilježe sva tri regiona, a padom fertiliteta se smanjuju i regionalne razlike. Povećanje fertiliteta koje se na nivou Crne Gore bilježi poslije 2005. godine najveće je u južnom regionu, dok je u središnjem znatno slabije izraženo, a u sjevernom povećanje, i to blago, postoji samo u 2007. godini.

U periodu 1953–2008. godine postoje izražene promjene u starosnom modelu fertiliteta. One se generalno odvijaju u smjeru povećanja udjela rađanja u ukupnom

fertilitetu žena koje su u tzv. optimalnoj reproduktivnoj starosti i smanjivanju udjela žena mlađeg i starijeg fertilenog uzrasta. Sve do početka 1980-ih godina prosječna starost žena prilikom rađanja djeteta se smanjivala u odnosu na najveći dostignuti prosjek 1951. godine (29.8 godina), da bi se poslije 1980. godine kretala u sasvim suprotnom smjeru. Prosječnom starošću od 28.2 godina u 2007. godini dostignut je nivo iz 1954. godine.

Prosječna starost majke pri rađanju prvog djeteta je porasla sa 23.5 godina u 1953. na 25.5 u 2008. godini. Skoro identično povećanje starosti majke u ovom periodu je i za rađanje drugog i trećeg djeteta. Ove činjenice ukazuju na prisutan model kasnijeg otpočinjanja rađanja.

Neto stopa reprodukcije je izuzetno precizni pokazatelj nivoa rađanja (jer vodi računa o smrtnosti žena od rođenja do kraja fertilenog perioda, u posmatranom periodu je pratila stopu ukupnog fertiliteta), a prvi put je pala ispod 1 (nivoa potrebnog za prostu zamjenu generacija) 1991. godine. Stagnirala je zajedno sa stopom ukupnog fertiliteta, do 2000. godine, a onda je slijedio kritični pad. U toku samo pet godina (2001–2005) pala je na 0.72, što znači na nivo od 28% ispod potreba prostog obnavljanja stanovništva. Poslije 2005. godine neto stopa reprodukcije je u blagom porastu (0.76 u 2007. godini). U projekciji fertiliteta, prema srednjoj varijanti, stopa ukupnog fertiliteta će se kretati:

- Sjeverni region: 2005. godine 1.67;
2025. godina 1.85;
2050. godine 1.90.
- Središnji region: 2005. godine 1.67;
2025. godine 1.85;
2050. godine 1.90.
- Južni region: 2005. godine 1.43;
2025. godine 1.81;
2050. godine 1.90.

Prema srednjoj varijanti projekcije UN, stopa ukupnog fertiliteta u Crnoj Gori će se kretati:

- 2005. godine 1.64;
- 2025. godine 1.82;
- 2050. godine 1.85 djece po jednoj ženi u fertilenom periodu.

Znači približno Monstatovoj projekciji, sa nešto manje optimizma.

Mortalitet kao negativni činilac u prirodnom kretanju stanovništva bio je u Crnoj Gori posebno visok tokom Drugog svjetskog rata. U tom četvrogodišnjem periodu u prosjeku je godišnje umiralo oko 12.000 lica, što je oko tri puta više od uobičajene, mirnodopske smrtnosti, koja se u periodu od 1951. do 1990. godine kretala u intervalu od 3200 do 3975 umrlih godišnje. Od 1990-ih godina, broj umrlih se povećava iz godine u godinu i 2007. godine dostiže maksimum od 5079 umrlih. Opšta stopa smrtnosti se poslije ranih 1950-ih godina održava na relativno niskom nivou (između 7.0 i 6.1 promila), sve do 1990-ih godina, kada se iz godine u godinu povećava, da bi se u prvoj deceniji XXI vijeka kretala između 9.0 i 9.4 promila. Sa ovoli-

kom stopom smrtnosti Crna Gora je ispod evropskog prosjeka (11‰), ali i iznad više od deset zemalja Evrope, kod kojih je stopa smrtnosti ispod 6 ili 7 promila.

Crna Gora se krajem XX i prvih godina XXI vijeka odlikuje najvažnijim karakteristikama savremenog modela smrtnosti po starosti i polu, ali uz nivo koji ostavlja još uvijek značajne mogućnosti za dalje približavanje zemljama koje su u evropskim i svjetskim razmjerama dostigle najbolje rezultate u smanjenju mortaliteta.

Smrtnost odojčadi, kao pouzdan pokazatelj kvaliteta zdravstvene zaštite i socio-ekonomskog stanja stanovništva, intenzivno je smanjivana u jednom značajnom dijelu posmatranog perioda. Sa maksimuma (1362 smrtna slučaja 1953. godine), broj umrle odojčadi je sveden na 58 u 2007. godini (24 puta). To je jedan od najvećih uspjeha medicine u Crnoj Gori. I pored ogromnog napretka u smanjenju smrtnosti odojčadi, primjetno je da se od 1991. godine stopa smrtnosti odojčadi ne smanjuje očekivanom dinamikom. Tek je 2004. godine vrijednost stope svedena ispod 10‰ (7.8 promila). Crna Gora je u tom pogledu značajno lošija od evropskog prosjeka (6.2‰ u 2006. godini), ali i od svih susjednih zemalja, u odnosu na koje je, u većini, do 1991. godine imala nižu stopu smrtnosti. Razlog za ovo sporije smanjenje smrtnosti odojčadi poslije 1991. godine vidimo u negativnim posljedicama (učincima) Zakona o zdravstvenoj zaštiti iz 1991. godine, kojim je pocijepana jedinstvena služba dječje zdravstvene zaštite u Crnoj Gori.

Prema varijanti srednjeg fertiliteta u projekciji Monstata, stopa mortaliteta u Crnoj Gori, koja je 2005. godine bila 9.5‰, iznosiće:

- 2015. godine 10.4‰,
- 2025. godine 10.6‰;
- 2045. godine 10.4‰.

Povećanje stope umiranja je posljedica povećanja starosti stanovništva.

Prema projekciji UN, smrtnost odojčadi u Crnoj Gori će iznositi:

- 2005–2010. 8.7‰;
- 2015–2020. 7.0‰;
- 2025–2030. 6.0‰;
- 2045–2050. 4.9‰.

Očekivano trajanje života, koje predstavlja jedan od najvažnijih pokazatelja mortaliteta stanovništva, u Crnoj Gori je u periodu 1952–1954. iznosilo 58.3 godine, za muškarce, i 59.9 godina za žene. Usljed promjena smrtnosti, po starosti, došlo je do kontinuiranog produženja srednjeg trajanja života kod oba pola. Tako je očekivano trajanje života za živorođene, u periodu 1980–1982. iznosilo za muškarce 71.9 godina, a za žene 76.4 godine. U trogodišnjem periodu 2002–2004. očekivano trajanje života ostalo je u približno istim granicama.

Prema projekciji Monstata, očekivano trajanje života u Crnoj Gori biće:

- Sjeverni region: 2025. muškarci 74.83, žene 79.63,
2050. muškarci 79.78, žene 84.46.
- Središnji region: 2025. muškarci 74.75, žene 79.74;
2050. muškarci 79.78, žene 84.46.
- Južni region: 2025. muškarci 74.99, žene 80.16;
2050. muškarci 79.78, žene 84.46.

U projekciji UN, očekivano trajanje života u Crnoj Gori biće:

- 2005–2010. muškarci 71.6, žena 76.5;
- 2015–2020. muškarci 73.7, žene 78.1,
- 2025–2030. muškarci 75.0, žene 79.3;
- 2045–2050. muškarci 77.6, žene 81.9.

Prirodni priraštaj u Crnoj Gori bio je pozitivan u svim popisnim i međupopisnim godinama 1948–2008. godine. U periodu od 55 godina, između prvog poslijeratnog popisa stanovništva (1948), do posljednjeg popisa (2003), stanovništvo Crne Gore se povećalo za 257.000 (sa 377.000 u 1948. na 634.000 u 2003. godini). Pošto je, istovremeno, broj živorođenih veći od broja umrlih za 394.000, negativni saldo od 137.000 je posljedica negativnih migracionih kretanja. To znači da je stvarno povećanje stanovništva rezultat prirodnog priraštaja, kao prirodne komponente kretanja stanovništva.

U praćenju prirodnog priraštaja po regijama, zapaža se da nema značajnijih razlika. U sva tri područja, u periodu od 1948. do 2003, prirodni priraštaj je bio pozitivan. Međutim, postoje razlike u migracionom saldu koji je u ovom periodu imao, uglavnom, negativne vrijednosti. U periodu između dva posljednja popisa (1991. i 2003) negativni migracioni saldo je registrovan jedino u sjevernom regionu (–31.780) i on je uticao da se na nivou Crne Gore iskaže negativni migracioni saldo u tom periodu (–9645).

Prema varijanti srednjeg fertiliteta, Crna Gora će u narednih 50 godina vjerovatno imati pozitivan prirodni priraštaj. Međutim, postoji velika vjerovatnoća da bi u pojedinim razdobljima, pogotovu u drugom periodu projekcionog razdoblja, mogla biti prisutna i pojava negativnog prirodnog priraštaja. Čini se da će u kretanju prirodnog priraštaja, tokom prve polovine XXI vijeka, u Crnoj Gori veoma važno mjesto imati migracioni saldo.

Prema ovoj varijanti, porast stanovnika Crne Gore u petogodišnjem periodu biće:

- 2005–2010. 4818,
- 2015–2020. 18.092;
- 2025–2030. 20.427;
- 2045–2050. 17.802.

Prema projekciji UN, stopa prirodnog priraštaja u procentima će iznositi:

- 2005–2010. 0.03;
- 2015–2020. 0.14;
- 2025–2030. 0.02;
- 2045–2050. 0.19.

U slučaju varijanti niskog i konstantnog fertiliteta došlo bi do negativnog prirodnog priraštaja.

Bračnost stanovništva u značajnoj mjeri utiče na visinu stope nataliteta, posebno u patrijarhalnim, tradicionalnim sredinama kakva je Crna Gora.

Prema podacima popisa 1981–2003. godine, udio muškaraca i žena u statusu neoženjenih/neudatih, starosti 35–39 za muškarce i 30–34 godine za žene, što se smatra dovršenim celibatom, u zabrinjavajućem je porastu. Celibat je kod muškaraca

sa 11.4% u 1981. godini porastao na 25.5%, a kod žena sa 13.6% u 1981. na 22.4%. u 2003. godini.

Sa prosječno 9.2 sklopljenih brakova na 1000 stanovnika 1953. godine, Crna Gora je imala umjereno visoku stopu nupcijaliteta. Sljedećih 50 godina izraženo je opadanje stope nupcijaliteta i u 2006. godini sa 5.5 sklopljenih brakova na 1000 stanovnika Crna Gora se nalazi na nivou nepovoljnog nupcijaliteta. U ovom vremenu dolazi i do pomjeranja naviše starosne granice muškaraca i žena pri stupanju u brak. Prosječna starost muškaraca pri stupanju u brak 1953. godine bila je 28.8, a žena 22.48 godina. Poslije 55 godina (2008) prosječna starost muškaraca pri stupanju u brak bila je 31.27, a žena. 26.31 godina.

Koeficijent divorcijaliteta (razvoda braka) 1953. godine iznosio je 6.4%, što znači da je te godine svaki 17. sklopljeni brak razveden. Koeficijent je u toku sljedećih 50 godina bio u porastu, pa 2008. godine iznosi 13.3, što znači da je svaki sedmi brak razveden. Mada ima izražen trend rasta koeficijenta divorcijaliteta, Crna Gora spada među evropske države sa najnižim koeficijentom divorcijaliteta. Interesantno je da najniži koeficijent divorcijaliteta u Evropi ima Bosna i Hercegovina (5%). Prema dužini trajanja braka, najčešći su razvodi poslije 5 i više godina od sklapanja braka.

Osnovne karakteristike porodice

Prema popisu stanovništva iz 2003. godine, u Crnoj Gori je bilo 162.153 porodice. U strukturi porodice dominiraju bračni parovi sa djecom (64.8%), nad porodicom koju čine bračni par bez djece (18.8%), majka sa djecom (13.1%) i otac sa djecom (3.3%).

Prema broju djece, u Crnoj Gori dominiraju porodice sa dvoje djece (42.8%), ispred porodica sa jednim djetetom (27.9%), troje djece (21.7%). Porodice sa četvoro (5.6%), petoro i više djece (1.9%) su malobrojne.

Glavna razlika između gradske i porodice drugih naselja je u tome što je procenat porodica bez djece veći u ostalim naseljima (22.8%), nego u gradskim (16.4%). Kao glavni uzrok ovoga moglo bi se prihvatiti obrazloženje da je u gradskim porodicama bračni sterilitet manji, zbog bolje prevencije neželjenih trudnoća savremenom kontracepcijom i jer su prevencija i očuvanje reproduktivnog zdravlja bolji. U gradskim porodicama je više onih koje čine majka sa djecom (14.1%), nego u seoskim, odnosno drugim naseljima (11.7%), dok je udio porodica u kojima je otac sa djecom skoro jednak. Među gradskim porodicama više je onih sa dvoje (45.7%), nego u ostalim naseljima (37.7%), ali znatno manje porodica sa troje i više djece (26.9%) u odnosu na druga naselja (34.4%).

Očito da je proces tranzicije usitnio i u značajnoj mjeri erodirao porodicu u Crnoj Gori. Proces je izrazitiji u gradskim nego u drugim naseljima Crne Gore.

*

Kroz tabelarni prikaz proučavanih prirodnih promjena može se sagledati sadašnje stanje i projekcija do 2050. godine. Vremenske distance u kojima se prikazuju komponente prirodnog kretanja stanovništva su u petogodišnjim periodima: 2005–

2010. godine (1), 2015–2020. godine (2) 2025–2030. godine (3) i 2045–2050. godine (4). Na Tabeli 2. 55 date su projekcije komponenti prirodnih kretanja za Crnu Goru prema Monstatu i Ujedinjenim nacijama (natalitet, broj živorođene djece, fertilitet, neto stopa reprodukcije, mortalitet, mortalitet odojčadi, prirodni priraštaj, očekivano trajanje života i migracioni saldo). Na taj način daje se mogućnost uvida u najvažnije komponente prirodnih promjena stanovništva u Crnoj Gori u četiri ciljana perioda, završno sa 2050. godinom.

Tabela 2. 55. Projekcije prirodnih kretanja u Crnoj Gori po petogodišnjim periodima 2005–2050.

	Projekcija	2005.	2015–2020.	2025–2030	2045–2050
Natalitet (na 1000 živorođenih)	Monstat	11.8	12.5	12.2	11.5
	UN	12.1	12.0	11.4	10.6
Živorodjenih (za petogodišnji period)	Monstat	38.818	42.214	42.710	44.426
	UN				
Fertilitet (Stopa ukupnog fertil.)	Monstat	1.67			
	UN	1.64	1.72	1.82	1.85
NSR (Neto stopa reprodukcije)	Monstat	0.72			
	UN	0.77	0.81	0.86	0.88
Mortalitet (na 1000 stanovnika)	Monstat	9.2	10.2	10.3	10.3
	UN	10.2	10.6	11.2	12.5
Mortalitet odojčadi (na 1000 živorođenih)	Monstat	9.5			
	UN	8.7	7.0	6.0	4.9
Prirodni priraštaj	Monstat	2.4	2.3	2.1	1.2
	UN	1.9	1.4	0.2	-1.9
Očekivano trajanje života	Monstat	71.6	73.7	75.0	77.6
	UN	76.5	78.1	79.3	81.9
Migracioni saldo	Monstat	-1.1	3.2	3.8	3.4
	UN	-1	0	0	0

Da bi se kretanja komponenti prirodnih promjena mogla bolje pratiti prema regionima i upoređivati u različitim vremenskim distancama, od 2005. do 2050. godine, u jednom tabelarnom prikazu date su projekcije za Crnu Goru i tri regiona (Tabela 2. 56).

2. 3. 7. SUŠTINSKI PROBLEMI U KRETANJU PRIRODNIH PROMJENA STANOVNIŠTVA CRNE GORE 1948–2008.

U toku posljednjih 60 godina glavne komponente prirodnih promjena stanovništva Crne Gore ispoljavale su znatno više negativne nego pozitivne tendencije. Godina 2005. predstavlja prelomnu vremensku tačku u kojoj su kulminirale negativne tendencije prirodnih promjena.

Tabela 2. 56. Projekcije prirodnih promjena za Crnu Goru i regione 2005–2050. godine

Godine	Stanovnika	Prirast		Prirodni priraštaj		Živorodeni		Umrli		Migracioni saldo	
		Na 5 godiš. period	Na 1000 stanov. godiš.	Na 5 godiš. period	Na 1000 stanov. godiš.	Na 5 godiš. period	Na 1000 stanov. godiš.	Na 5 godiš. period	Na 1000 stanov. godiš.	Na 5 godiš. period	Na 1000 stanov. godiš.
CRNA GORA											
2005.	637128	4838	1.5	8340	2.6	38818	12.1	30478	9.3	-3502	-1.1
2015–2020.	654594 672685	18092	5.5	7588	2.3	41472	12.5	33884	10.2	10504	3.2
2025–2030.	692165 712592	20427	5.8	7255	2.1	42712	12.2	35457	10.1	13172	3.8
2045–2050.	765677 783479	17802	4.6	4631	1.2	44426	11.5	39795	10.3	13171	3.4
SJEVERNI REGION											
2005.	197306	-5682	-5.8	1819	1.9	11693	12.0	9874	10.2	-7501	-7.7
2015–2020.	190704 192779	2075	2.2	1574	1.6	12029	12.5	10455	10.9	501	0.5
2025–2030.	195887 199667	3780	3.8	1734	1.8	12027	12.2	10293	10.4	2046	2.1
2045–2050.	208538 211286	2748	2.6	625	0.6	11750	11.2	11125	10.6	2123	2.0
SREDIŠNJI REGION											
2005.	288865	6543	4.5	5544	3.8	18892	12.9	13348	9.1	999	0.7
2015–2020.	303804 313772	9968	6.5	4713	3.1	19634	12.7	14921	9.7	3255	3.4
2025–2030.	323832 334218	10386	6.3	4259	2.6	20137	12.2	15878	9.7	6127	3.7
2045–2050.	361771 370703	6932	4.9	2711	1.5	21053	11.5	18342	10.0	6221	3.4
JUŽNI REGION											
2005.	150957	3977	5.2	977	1.3	8233	10.8	7256	9.5	3000	3.9
2015–2020.	160086 166135	6049	7.4	1301	1.6	9809	12.0	8508	10.4	4748	5.8
2025–2030.	172446 178707	6261	7.1	1262	1.4	10548	12.0	9286	10.6	4999	5.7
2045–2050.	195368 201490	6122	6.2	1295	1.3	11623	11.7	10328	10.4	4827	4.9

2. 3. 7. 1. NEGATIVNE TENDENCIJE PRIRODNIH KRETANJA

– Smanjenje broja živorođene djece i stope nataliteta (sa 14.428 živorođenih, 1954. godine, na 7.352, u 2005. godini. Stopa nataliteta iznosila je 33.4‰ u 1954. godini, a 11.5‰ u 2005. godini).

– Pad stope ukupnog fertiliteta (SUF) sa 4.67, u 1951. godini, na 1.60 živorođenih na jednu ženu u fertilnom periodu, u 2005. godini. SUF od 1.60 je daleko ispod stope od 2.1, kojom se obezbjeđuje prosta reprodukcija stanovništva.

– Pad neto stope reprodukcije (NSR) sa 1.86, u 1951. godini, na 0.72, u 2005. godini. To znači na 28% ispod prostog obnavljanja stanovništva.

– Stopa ukupnog mortaliteta stanovništva je porasla sa 7.0‰ u 1953. godini na 9.2‰ u 2005. godini.

– Pad stope prirodnog priraštaja (SPP) sa 21.6‰, u 1993. godini, na 2.4‰, u 2005. godini. Pad SPP prati i pad vitalnog indeksa sa 290.7‰, u 1953. godini, na 125.9‰, u 2005. godini. Ovo ukazuje na negativne tendencije u prirodnom priraštaju sa elementima depopulacije.

– Negativni migracioni tokovi. Evidentni su tokovi mlađeg fertilnog stanovništva iz seoskih u gradska naselja i iz sjevernog regiona u središnji i južni. Sjeverni region je hendikepiran. Tako, na primjer, u sjevernom regionu je 1948. godine bilo 47%, a 2003. godine 31% stanovništva Crne Gore. U okviru sjevernog regiona Crne Gore su se formirala dva subregiona, različita po vjerskom i nacionalnom sastavu, jedan sa izrazito negativnim tendencijama i drugi sa nešto pozitivnijim.

– Visok procenat i stalno povećanje celibata. Svaki četvrti muškarac (25.5%) od 35 do 39 godina i žene od 30 do 34 godine (22.4%) su 2003. godine neoženjeni, odnosno neudati.

– Pad broja sklopljenih brakova sa 4.155, u 1953. godini, na 3.291, u 2005. godini. Porast broja razvedenih brakova sa 250, u 1953. godini na 499, u 2005. godini.

– Negativne tendencije prirodnih promjena posebno su ugrozile strukturu porodice u Crnoj Gori, koja je u fazi zabrinjavajućeg usitnjavanja i erozije.

– Stalno povećanje starog u ukupnom stanovništvu (starosne piramide sve više liče na pečurke). Ovo će imati dalekosežne negativne posljedice, posebno demografske, ekonomske i socijalne.

– Negativni trend prirodnih promjena će se i dalje nastaviti (projekcija prirodnih kretanja stanovništva ukazuje da će se negativni trend nastaviti sve do 2050. godine).

2. 3. 7. 2. POZITIVNE TENDENCIJE U PRIRODNIM KRETANJIMA

– Poslije 2005. godine zapažaju se blage, ali konstantne, pozitivne tendencije prirodnih promjena (stopa nataliteta je povećana sa 11.8 u 2005. na 13.1 u 2008, stopa ukupnog fertiliteta je povećana sa 1.60 u 2005. na 1.80 u 2008. godini, neto stopa reprodukcije je povećana sa 0.72 u 2005. na 0.76 u 2008. godini, stopa prirodnog priraštaja je povećana sa 2.47 u 2005. na 3.99 u 2008. godini, vitalni indeks se povećao sa 125.9 u 2005. na 146.7 u 2008. godini).

– Stopa smrtnosti odojčadi je sa 98.1‰ u 1953. godini spala na 7.5‰ u 2008. godini.

2. 3. 7. 3. IDENTIFIKACIJA FAKTORA (UZROKA) KOJI SU UTICALI NA PRIRODNE PROMJENE STANOVNIŠTVA

Sva dosadašnja istraživanja ukazuju da postoji mnoštvo faktora koji direktno ili indirektno utiču na prirodna kretanja stanovništva. Takođe, ukazuju da postoje faktori koji pretežno proizvode pozitivna ili pretežno negativna kretanja. Ovdje se s pravom potencira pretežnost uticaja jer se često dešava da određeni faktor u određenom periodu ima pozitivno dejstvo, da bi se kasnije, kad pređe granicu normalnosti, pretvorio u svoju suprotnost. Kao tipičnu ilustraciju navodimo migraciju selo – grad. Migracije selo – grad su do određene granice imale pozitivan učinak. Ove su migracije, naime, rasteretile selo koje je bilo agrarno prenaseljeno. No, migracije su prevršile svaku mjeru i proizvele nezapamćeno pražnjenje, čak i „umiranje” seoskih naselja.

2. 3. 7. 3. 1. FAKTORI SA PRETEŽNO NEGATIVNIM UTICAJEM

Sasvim je evidentno da postoji mnoštvo faktora koji su uticali i koji i dalje negativno utiču na prirodno kretanje stanovništva. Ovdje ćemo eksplicirati one sa naglašenijim dejstvom.

2. 3. 7. 3. 1. 1. Mehanička kretanja stanovništva i njihov negativan uticaj

Migracije prema inostranstvu, regionalne migracije i migracije selo – grad u pretežnosti su negativno uticale na prirodna kretanja. To se prvenstveno odnosi na gubljenje vitalnih komponenata, kao i na nepravilan (negativan) razmještaj natalitetnih komponenata stanovništva u prostotu.

2. 3. 7. 3. 1. 2. Negativnosti na nivou porodice

U okviru porodice i bračne zajednice postoji mnoštvo faktora koji erozivno djeluju na reprodukciju stanovništva. Ovdje ćemo navesti sljedeće:

- opadanje broja sklopljenih brakova i rast broja razvedenih brakova;
- rast nepotpunih porodica;
- kasnije stupanje u brak i odlaganje rađanja;
- nizak porodični standard pojedinih slojeva stanovništva;
- pretjerana „atomizacija” porodice;
- neravnopravan položaj žena u porodici;
- neadekvatno i nedovoljno preuzimanje porodičnih funkcija od strane odgovarajućih institucija, posebno kada je u pitanju reproduktivna funkcija;
- gubljenje tradicionalne (patrijarhalne) vrijednosti u tretiranju djece i njihovog rođenja kao „božje blagodeti”, kao vrhunske porodične i društvene vrijednosti;
- kriza porodice, odnosno njene odgojno-vaspitne i moralne funkcije.

2. 3. 7. 3. 1. 3. Faktori sa negativnim uticajem na globalnom nivou

Ovdje se notiraju faktori koji se ispoljavaju na globalnom, regionalnom, opštinskom i lokalnom nivou. Među brojnim faktorima naročito se ističu sljedeći:

- nagla industrijalizacija i nagla stihijalna urbanizacija;
- društveno-ekonomska kriza odnosno, njene negativne posljedice na sve segmente društva;
 - nemogućnost zapošljavanja mladih ljudi;
 - sociopatološke pojave, posebno kriminalizacija društva, devijantne društvene grupe i maloljetnička delikvencija;
 - negativno korišćenje slobodnog vremena mladih (alkoholizam, droga, pušenje, „ubijanje vremena”);
 - nekreativno korišćenje slobodnog vremena mladih;
 - teškoće u emancipaciji žene u društvu;
 - rasprostranjenost konzervativne metode rađanja (coitus interruptus) sa neželjenim trudnoćama i prekidima trudnoće;
 - poremećaji u sistemu društvenih vrijednosti;
 - negativne posljedice pretjerane ateizacije društva, posebno omladine;
 - oštro raslojavanje u društvenoj strukturi (gubljenje srednjeg sloja i polarizacija između velikog broja siromašnih, s jedne strane, i malog broja ekstremno bogatih, s druge strane);
 - osiromašenje društva u cjelini;
 - negativan uticaj medija, kako elektronskih tako i pisanih.

2. 3. 7. 3. 2. FAKTORI SA POZITIVNIM UTICAJEM NA GLOBALNOM NIVOU

U okviru mnogih faktora izdvajaju se sljedeći:

- planiranje poroda, ali pod uslovom da se planiranje ne pretvori u njegovu suprotnost, u faktor depopulacije;
- emancipacija žena u pravom smislu te riječi na svim nivoima društva;
- povećanje nivoa obrazovanja, nivoa kulture i nivoa svijesti;
- poboljšanje uslova stanovanja;
- razvoj tehnološko-tehničkih sredstava u društvu i domaćinstvu;
- rast društvenih organizacija i institucija u funkciji povećanja zdravog društva u fizičkom i psihičkom smislu.

2. 3. 7. 4. ZAKLJUČAK

Stanovništvo Crne Gore zahvaćeno je u velikoj mjeri procesom demografskog starenja. Zbog toga će jedan od dominantnih problema sa kojim će se Crna Gora suočiti u XXI vijeku biti borba za ljudske resurse. Oporavljeni natalitet mora biti glavni izvor ljudskih resursa u Crnoj Gori. Treba koristiti iskustvo Francuske, jedine od razvijenih zemalja Zapada, koja je povećanjem nataliteta zaustavila negativne demografske trendove, a ne imigracijom, kao druge ekonomski razvijene zemlje.

U konkurenciji sa razvijenim svijetom, mi ne možemo računati na kupovinu radne snage i iole značajnije imigracione procese. Tim prije što će, prema projekciji UN, migracioni saldo u Crnoj Gori do 2015. godine biti negativan (-1), a potom do 2050. godine će iznositi 0. Zato optimističke prognoze o izrazito pozitivnom migracionom saldu koji nas očekuje treba primiti sa velikom rezervom. Aksiomska je či-

njenica da su imigracije monopol bogatih zemalja. Zato moramo programom mjera demografskog oporavka sami podizati sopstvenu radnu snagu i spriječiti njeno odlivanje iz zemlje.

Ako to ne ostvarimo, svi planovi i razvojni programi nemaju realnu osnovu i osuđeni su na neuspjeh.

2. 3. 8. PROGRAM DEMOGRAFSKOG OPORAVKA

Oporavak u prirodnom kretanju stanovništva koji je započeo poslije 2005. godine može da bude izvanredno polazište – potencijal za trajnije usmjeravanje demografskih tokova u Crnoj Gori u pozitivnom pravcu.

Uz to, podaci iz istraživanja u Crnoj Gori, koja smo sproveli u drugoj polovini 2009. godine [50] i Mirjana Rašević 1998. godine [46] ukazuju:

- da je rađanje djece za većinu žena u Crnoj Gori veoma važan socijalni cilj i probleme natalitetne politike, prema njihovom mišljenju, Vlada treba odgovorno da riješi;
- da postoji visoko vrednovanje čitavog niza mogućih pravaca akcija u okviru političkog odgovora na nedovoljno rađanje, kao što su rješavanje stambenog pitanja, smanjenje broja siromašnih, smanjenje nezaposlenosti, poboljšanje položaja žene u porodici i društvu, itd.;

- stavovi o željenom broju od 2.93 djece, što je znatno iznad nivoa potrebnog za obnavljanje stanovništva, kao i iznad nivoa reprodukcije koji treba da ostvari fertilna žena da bi nadoknadila gubitak zbog fiziološkog i sociološkog steriliteta;

- da je brak visoko vrednovan;

- da se porodični život i djeca ističu kao najvažnije životno ostvarenje i cilj za sebe, sa maksimalnom psihosociološkom i emotivnom podlogom;

- da struktura metoda kontrole rađanja koja se primjenjuje u Crnoj Gori nije zadovoljavajuća, da u njoj dominira oslanjanje na tradicionalna, neracionalna i štetna sredstva, što otvara širok prostor za izuzetno korisnu edukaciju;

- da postoji spremnost žena da pozitivno reaguju u uslovima koji bi se stvorili prihvatljivom pronatalitetnom politikom.

Ako se zna, na osnovu iskustava mnogih zemalja, da kvalitetna pronatalitetna politika može povećati stopu ukupnog fertiliteta za 0.2, a vjerovatno i više, po jednoj ženi u fertilnom periodu, onda splet okolnosti u ovom momentu možda pruža posljednju šansu za rješavanje problema nedovoljnog rađanja djece u Crnoj Gori.

2. 3. 8. 1. GLAVNI CILJEVI

- Da se trajno zaustavi negativan trend prirodnih promjena u Crnoj Gori, posebno izražen u posljednjoj deceniji XX i prvoj deceniji XXI vijeka.

- Da se nastavi pozitivan trend prirodnih promjena, započet poslije 2005. godine, kako bi se brojnost stanovništva Crne Gore kretala na nivou projekcije srednjeg fertiliteta.

- Da se podigne stopa ukupnog fertiliteta (SUF) sa 1.80, u 2008. godini, na 2.07 djece, po jednoj ženi u fertilnom periodu (15–49 godina), do kraja projektovanog perioda.

– Da se podigne neto stopa reprodukcije sa 0.76 u 2007. godini na 0.98 do 2045. godine.

– Da se poveća broj živorođene djece sa 8258, u 2008. godini, na 9606 godišnje, do 2045.

– Da se poboljša narušena struktura predradnog (0–14 godina), radnog (15–64 godine) i postradnog (65 godina i više) stanovništva i neujednačen regionalni razmještaj stanovništva i zaustavi depopulacija sjevernog regiona Crne Gore.

Etape (roкови) u realizaciji postavljenog cilja i ciljne vrijednosti četiri glavne komponente prirodnog kretanja stanovništva date su na Tabeli 2. 57.

Tabela 2. 57. Etape u realizaciji ciljnih vrijednosti demografskog oporavka 2005–2050.

Komponente	Ciljne vrijednosti			
	2005.	2015.	2025.	2045.
Stopa ukupnog fertiliteta	1.60	1.87	2.01	2.07
Neto stopa reprodukcije	0.72	0.87	0.93	0.98
Stopa nataliteta	11.5	13.5	14.4	15.4
Živorodjenih godišnje	8.258	8.500	9.100	9.609

2. 3. 8. 2. MJERE OPORAVKA

Strateški pristup u Programu mjera demografskog oporavka Crne Gore treba da bude ublažavanje i / ili otklanjanje uzroka koji su doveli do nepovoljnih demografskih tokova. Brojnost, ali i multifaktorijalnost uzročnih činilaca nameću obavezu da program sadrži bitne segmente:

- Mjere ekonomske politike;
- Mjere socijalne politike;
- Mjere pronatalitetne politike.

2. 3. 8. 2. 1. AKTUELNE – KRATKOROČNE MJERE DO 2015. GODINE⁶

2. 3. 8. 2. 1. 1. Mjere ekonomske (razvojne) politike

- urgentno i precizno definisanje i određenje prioriternih pravaca u razvoju (poljoprivreda, industrija, energetika i turizam);
- potencirati privredni razvoj sjevernog regiona;
- dati prioritet revitalizaciji sela i poljoprivrede;
- demografska revitalizacija sela je urgentna i prioritarna.

2. 3. 8. 2. 1. 2. Mjere socijalne politike

Mjere socijalne politike treba tako koncipirati da budu u potpunoj saglasnosti sa mjerama populacione politike. Ovo tim prije ako se ima u vidu da se mjere ove dvije politike u znatnoj mjeri poklapaju.

⁶ Podjela mjera na kratkoročne, srednjoročne i dugoročne je relativna i uslovna. Nema granica između ovih mjera, pa se ne mogu precizno izdiferencirati po rokovima.

Među mjerama socijalne politike kao posebno urgentne izdvajamo sljedeće:

- povećanje dječijih dodataka uz strogo poštovanje imovinskog stanja, imovinskog statusa odnosnih lica;
- zbrinjavanje socijalno ugroženih lica;
- iznalaženje adekvatnih mjera za zbrinjavanje tehnoloških viškova radne snage.

2. 3. 8. 2. 1. 3. Mjere pronatalitetne politike

Ključni činioci za povećanje stope rađanja, prema postavljenom cilju, u Crnoj Gori moraju biti usmjereni na porodicu. Mjere takve, u suštini, porodične politike, pozitivno utiču na rodnost jer stvaraju povoljne uslove za život porodice s djecom. Zato da bi se povećao broj rođenja, odnosno da bi se kontinuirano povećavao natalitet i prirodni priraštaj, neophodno je jasno i precizno zacrtati mjere pronatalitetne politike, u najvećem dijelu kao aktuelne-kratkoročne mjere.

U okviru ovog seta mjera treba potencirati:

- Mjere za unapređenje reproduktivnog zdravlja;
- Mjere za smanjenje abortusa i unapređenje kontrole rađanja;
- Mjere borbe protiv steriliteta;
- Mjere za unapređenje zaštite majke i djeteta;
- Podsticajne finansijske mjere;
- Druge mjere pronatalitetne politike.

2. 3. 8. 2. 1. 3. 1. Mjere za unapređenje reproduktivnog zdravlja

Ovim mjerama treba da se utiče na najvažnije faktore koji opterećuju reproduktivno zdravlje stanovnika Crne Gore, od kojih su najvažniji: rizično ponašanje adolescenata, koje direktno i indirektno ugrožava njihovo reproduktivno zdravlje (pušenje, droga, alkohol), porast vanbračnih adolescentnih trudnoća i prekida trudnoće, porast seksualno prenosivih bolesti i posebno visoka rasprostranjenost konzervativne metode kontrole rađanja (coitus interruptus). Prioritetne mjere koje u ovoj oblasti treba preduzeti su:

- razvoj i unapređenje mreže savjetovaništa za reproduktivno zdravlje;
- sistematska edukacija za očuvanje i unapređenje zdravlja adolescenata u školama;
- aktiviranje medija za širenje informacija iz sfere reproduktivnog zdravlja.

2. 3. 8. 2. 1. 3. 2. Mjere za smanjenje abortusa i unapređenje kontrole rađanja

Prema sprovedenim istraživanjima u Crnoj Gori, u odnosu na razvijene zemlje, pored relativno visokog udjela spontanih abortusa i mrtvorodenja, visok je procenat trudnoća koje se završavaju namjernim prekidom (svaka peta žena ima iskustvo sa namjernim prekidom trudnoće). U razvijenim zemljama, nezavisno od toga da li su na kraju demografske tranzicije, ili su u njenoj postranzicionoj fazi, davno su napuštene konzervativne metode kontrole rađanja i usvojena je moderna kontracepcija kao dominantan metod u kontroli rađanja. Činjenica da je konzervativna kontro-

la rađanja glavni problem reproduktivnog zdravlja u Crnoj Gori, obavezuje na sljedeće mjere:

- korišćenje savremenih metoda i sredstava kontracepcije;
- permanentno zdravstveno prosvjeđivanje i informisanje o pravilnoj upotrebi i korišćenju kontraceptivnih sredstava;
- uvesti savremeni protokol ispitivanja i registrovanja u liječenju bolesti koje se prenose seksualnim putem.

2. 3. 8. 2. 1. 3. 3. *Borba protiv steriliteta*

Fiziološka učestalost bračne neplodnosti se kreće između 7 i 10%. Istraživanja u zapadnim zemljama su pokazala da je učestalost bračnog steriliteta 11–15%. Kod nas nema pouzdanih podataka. Uzrok neplodnosti može biti muškarac, žena ili oba partnera. Neplodnost muškaraca je 50%. Odlaganje trudnoće povećava neplodnost! Savremena medicina pruža mogućnost izlječenja i do 80% neplodnosti ako se na vrijeme dijagnostikuje uzrok i preduzme liječenje.

Klasični terapijski pristupi su u mogućnosti da razriješe 55–60% svih uzroka neplodnosti, a biološki potpomognuto oplođenje (vantjelesna oplodnja i sve mogućnosti koje ona pruža) tu mogućnost povećava za 25–30%.

Za prevazilaženje problema reproduktivne medicine i za uspješno liječenje bračne neplodnosti potrebno je u Crnoj Gori:

- posvetiti posebnu pažnju preventivnim djelatnostima u cilju očuvanja reproduktivnog zdravlja stanovništva sa smanjivanjem broja neplodnih bračnih parova u fiziološke okvire;
- omogućiti da dva pokušaja vantjelesne oplodnje za pacijente budu besplatna, kao što je to slučaj u svim evropskim zemljama;
- neophodne lijekove za liječenje neplodnosti staviti na pozitivnu listu;
- ulaganje neophodnih materijalnih sredstava u opremanje zdravstvenih ustanova savremenom dijagnostičko-terapijskom opremom.

Ovim mjerama i mjerama planiranim u srednjoročnom periodu, u Crnoj Gori bi se rodilo više 500–600 željene djece.

2. 3. 8. 2. 1. 3. 4. *Mjere za unapređenje predškolskih ustanova*

Ove ustanove treba da se afirmišu kao:

- ustanove koje pružaju punu podršku porodici u ostvarivanju njene reproduktivne, zaštitne i vaspitne funkcije;
- instrument za usklađivanje rada i roditeljstva;
- nezaobilazan činilac u populacionoj politici;
- institucija za ostvarivanje osnovnih prava male djece, za njihovo vaspitanje i obrazovanje i za ujednačavanje uslova za njihov razvoj.

Punu afirmaciju ove ustanove mogu ostvariti pod uslovom:

- da normativno, organizaciono i praktično budu samostalne ustanove, a ne pripojene velikim sistemima bilo zdravstva, prosvjete, socijale (to je preporuka državama Konvencije o pravima djeteta UN);

- država je dužna „da preduzima sve odgovarajuće mjere kako bi obezbijedila da se djeca zaposlenih roditelja koriste uslugama dječjih ustanova i objekata” (prema preporuci Konvencije o pravima djeteta Ujedinjenih nacija);
- dostupne i subvencionirane jaslice i vrtići.

2. 3. 8. 2. 1. 3. 5. *Podsticajne finansijske mjere*

a) Na nivou države:

- novčana nadoknada za treće dijete;
- novčana pomoć za treće i četvrto dijete;
- posebni dječji dodatak za treće i četvrto dijete;
- potpuno regresiranje troškova boravka u predškolskoj ustanovi za dijete trećeg, odnosno četvrtog reda rađanja;
- materinski dodatak za treće i četvrto dijete u porodici;
- roditeljski dodatak za prvo dijete u porodici.

b) Na nivou opštine

- bebi paket;
- dodatak porodici sa jednim roditeljem;
- dodatak za posebnu brigu;
- posebni dodatak za treće i četvrto dijete;
- poklon paketi za praznike;
- školski pribor i knjige trećem i četvrtom djetetu u porodici.

2. 3. 8. 2. 1. 3. 6. *Ostale mjere pronatalitetne politike*

U domenu ostalih mjera pronatalitetne politike posebno su značajni:

- radno zakonodavstvo u cilju usklađivanja porodičnih i profesionalnih obaveza;
- unapređenje zdravstvene zaštite majke i djeteta.

Radno zakonodavstvo kod nas, po mnogim rješenjima koja se odnose na položaj majke i zaštitu djeteta, ne zaostaje, u nekim segmentima je i bolje, od industrijski razvijenih zemalja. Propusi su u domenu primjene postojećih zakonskih rješenja.

Potrebno je obezbijediti potpunu primjenu postojećih zakonskih rješenja koja se odnose na mogućnost preraspodjele radnog vremena i djelimičnog zaposlenja, kao i bolje informisanje o zakonskim rješenjima u zaštiti materinstva i porodijskih prava. Postojeća prihvatljiva rješenja se odnose na:

- porodijsko odsustvo;
- visinu naknade zarade;
- odsustvo sa rada radi posebne njege djeteta;
- pravo oca na odsustvo sa rada radi njege djeteta umjesto majke;
- izjednačavanje prava usvojlaca, staratelja i hranitelja djeteta sa pravima roditelja.

U domenu izmjena, a u cilju bolje zaštite materinstva i porodičstva, uvažiti stavove koje su ispitanice u sprovedenom istraživanju istakle kao najprihvatljivija rješenja u usklađivanju porodičnih i profesionalnih obaveza.

Kao prvo rješenje:

- za majku sa više djece, posao koji ne traži puno radno vrijeme.

Kao drugo rješenje:

- bez posla dok su djeca mala;
- duže plaćeno porodiljsko odustvo (radi zaštite zdravlja majke i djeteta i da bi se omogućilo zaposlenim ženama rađanje djece bez štete po njihov položaj na tržištu radne snage).

Ponuđenim rješenjem ovog pitanja smanjila bi se konfliktna situacija između brojnih uloga žene u društvu i porodici, kao i poboljšanju njenog položaja.

2. 3. 8. 2. 2. SREDNJOROČNE MJERE 2015–2025. GODINE

2. 3. 8. 2. 2. 1. Mjere ekonomske (razvojne) politike:

- sve razvojne projekte usklađivati sa prioritarnim pravcima razvoja;
- poštovanje koncepta održivog razvoja.

2. 3. 8. 2. 2. 2. Mjere socijalne politike

- kontinuirana briga odgovornih za ublažavanje negativnih socijalnih posljedica usljed ekonomske krize društva;
- unapređenje zakonskih osnova socijalne politike;
- usklađenost mjera socijalne i stambene politike.

Rješenje stambenog pitanja izuzetno je važno i u svakom slučaju predstavlja nezaobilaznu mjeru u planiranju broja djece u porodici. Riješeno stambeno pitanje povoljno utiče na rodnost jer stvara sigurnost i povoljne uslove za život porodice sa djecom.

U rješavanju stambenih pitanja roditelja sa djecom, posebno mladih, treba omogućiti:

- dobijanje stambenog zajma uz povoljnu kamatu;
- pri rađanju svakog novog djeteta do četvrtog reda, smanjivati otplatni dug – pri rođenju prvog 20%, drugog, 30%, trećeg 50%, četvrtog 60%;
- dobijanje stana za koji ne treba plaćati veliku stanarinu;
- olakšice u cijenama komunalnih usluga za porodice sa troje i četvero djece;
- olakšice za porodice sa troje i četvero djece za korišćenje građevinskog zemljišta.

2. 3. 8. 2. 2. 3. Mjere pronatalitetne politike

2. 3. 8. 2. 2. 3. 1. Mjere za smanjenje abortusa i unapređenje kontrole rađanja:

- napuštanje konzervativne kontrole rađanja (coitus interruptus);
- povećanje zdravstvene kulture, kao bitan uslov za unapređenje kontrole rađanja, odnosno planiranja poroda.

2. 3. 8. 2. 2. 3. 2. Borba protiv steriliteta:

- opremiti savremenom opremom barem jedan centar u Crnoj Gori koji bi bio u mogućnosti da pruži sve usluge u području bioloških potpomaganja oplodnje (van-tjelesna oplodnja);
- smanjenje neplodnih bračnih parova na fiziološke granice (7%).

2. 3. 8. 2. 2. 3. 3. *Mjere za unapređenje predškolskih ustanova:*

- unapređenje saradnje roditelja (porodica) sa stručnim osobljem ovih ustanova;
- pružanje podrške porodici u ostvarivanju njenih funkcija posebno kada su u pitanju odgojno-vaspitne i reproduktivne funkcije

2. 3. 8. 2. 2. 3. 4. *Podsticajne finansijske mjere:*

- pomoć za školovanje djece u srednjim i višim školama.

2. 3. 8. 2. 2. 3. 5. *Ostale mjere pronatalitetne politike*

U domenu ostalih mjera pronatalitetne politike, posebno je značajno:

- unapređenje zdravstvene zaštite majke i djeteta sa besplatnom zdravstvenom zaštitom.

2. 3. 8. 2. 3. MJERE DUGOROČNOG RAZVOJA (2025–2050. GODINE)

Da bi se egzaktno utvrdile mjere dugoročne politike, neophodna je izrada dugoročnih strategija razvoja. Riječ je o sljedećim strategijama:

- izrada dugoročne strategije društveno-ekonomskog razvoja Crne Gore;
- izrada dugoročne strategije demografskog razvoja;
- naučnoistraživački projekti u funkciji izrade dugoročnih strategija.

2. 3. 8. 2. 3. 1. Sociodemografska kretanja u Crnoj Gori

Ovim istraživanjima bi se utvrđivale (otkrivale) pravilnosti, odnosno zakonitosti sociodemografskih kretanja na dugi rok. Istraživanje treba da bude interdisciplinarnog karaktera.

2. 3. 8. 2. 3. 2. Tipizacija ruralnih sredina (naselja) u Crnoj Gori

Ovim projektom bi se omogućilo da se pronađu adekvatne mjere za pospešivanje revitalizacije sela i poljoprivrede. Ovo je tim prije neophodno ako se ima u vidu da se često kreiraju uniformne mjere za raznorodne sredine i raznorodne situacije. Ovo istraživanje treba da odgovori na pitanja koji sve tipovi ruralnih sredina postoje i kakve sve mjere preduzeti zavisno od utvrđenog tipa sredine da bi se sveukupni proces revitalizacije sela pokrenuo ka željenim ciljevima.

2. 3. 8. 2. 3. 3. Promjene u društvenoj strukturi Crne Gore

Ova vrsta istraživanja je sasvim deficitarna u Crnoj Gori. Nema ozbiljnijeg istraživanja kojim bi se analitički dublje istražilo socijalno raslojavanje u Crnoj Gori. Ovakva istraživanja su nasušno potrebna jer bez njih se ne može tačno utvrditi kuda, u stvari, ide Crna Gora kad su u pitanju kretanja u socijalnoj strukturi.

2. 3. 8. 2. 3. 4. Izrada socijalnog kartona

O ovom se projektu odavno govori, ali ništa nije preduzeto da se otpočne sa njegovom realizacijom. Ovaj bi projekat bio višestruko koristan. Sasvim je, naime, evidentno da se bez toga ne može uspješno voditi i kreirati ni socijalna, ni populaciona politika. Osim toga, rezultati dobijeni ovim projektom dobro bi poslužili za dalja i dublja proučavanja društvene strukture.

2. 3. 8. 2. 3. 5. Porodica u transformaciji

S obzirom na to da je porodica osnovna reproduktivna jedinica društva, to se njeno longitudinalno praćenje nameće kao neophodnost. Jedna tema koja se naziva „Populacioni aspekti” ne može se ni zamisliti bez ovakvog istraživanja. Naravno, ovdje treba usredsrediti istraživačku pažnju na porodične funkcije, posebno na odgojno-vaspitnu i reproduktivnu.

2. 3. 8. 2. 3. 6. Zdravstveni sistem, zdravstvena kultura, zdravstvena svijest

Ovdje bi se proučavao cjelokupni zdravstveni sistem sa posebnim naglaskom na zdravstvenu kulturu i zdravstvenu svijest. Ovo bi bilo prvi put da se jedna ovakva materija proučava cjelovito i u okviru jednog projekta.

2. 3. 8. 2. 3. 7. Planska i stihijna urbanizacija

Proces urbanizacije je veoma složen i slojevit. Posljedice urbanizacije se reflektuju na cjelokupni društveni život. On je znači od egzistencijalnog značaja. Ovdje bi se posvetila posebna pažnja planskoj i stihijnoj urbanizaciji. S obzirom na višedimenzionalnost pojave, neophodno je multidisciplinarno istraživanje.

2. 3. 8. 2. 3. 8. Poremećaji u sistemu društvenih vrijednosti

Sasvim je evidentno da se poremećaji u sistemu društvenih vrijednosti nepovoljno odražavaju na društveni razvoj. U Crnoj Gori nemamo empirijskih istraživanja iz ove oblasti. Upravo to nameće urgentnost istraživanja ove vrste.

2. 3. 8. 2. 3. 9. Ekološka kultura i ekološka svijest

Ova se tema naprosto nameće svojom aktuelnošću. Ovo tim prije ako se ima u vidu da je Crna Gora proglašena ekološkom državom.

Teme koje smo ovdje naznačili kao buduće istraživačke projekte naprosto su neophodne. Ovo posebno iz razloga što iz naznačenih oblasti nemamo cjelovitih i sistematskih istraživanja. Takođe, treba imati u vidu da su mnogi istraživački nalazi već zastarjeli. Ovo tim prije ako se ima u vidu da je riječ o „živoj” materiji, odnosno o pojavama koje su podložne promjenama.

LITERATURA

- [1] Đurđev Đurđev: *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića*, 1. i 2. sveska, Sarajevo 1968 i 1973.
- [2] *Spomenik 778 (latinski)*, Beograd, 1935,3–10
- [3] Tomić, J.: *Izvištaj kotorskog providura Nikole Erice*, Spomenik SKA, 52, 1914, 83.
- [4] Stojanović, G.: *Crna Gora u doba vladike Danila*, 185.
- [5] Moskovljević, M.: *Naša otadžbina*, Beograd 1929, 18.
- [6] Đorđević, T: *Nešto statistike Crne Gore iz početka 19. vijeka*, Zapisi, sveska za novembar 1927, 292–298.
- [7] Lutovac, M.: *Stanovništvo Crne Gore*, Enciklopedija Jugoslavije, 2, 413.
- [8] Vuksan, D.: *Prvi popis stanovništva u Crnoj Gori*, Zapisi 17, 1937, 184–185.

- [9] Schwarc, B.: *Montenegro, Schilderungeiner Reise*, Leipzig, 1887, 446.
- [10] Rovinski, P.: *Černogorja*, II, I dio, Sankt Peterburg, 1897.
- [11] Kostić, Lj. M.: *Stanovništvo Crne Gore*, Zbornik *Cetinje i Crna Gora*, Beograd 1927, 283.
- [12] DAC, MUD, br 10334, novembar 1910.
- [13] *Stenografske belješke* 1914, 454.
- [14] Simeunović, V.: *Stanovništvo Jugoslavije 1921–1961*, Beograd 1964, 21, 25.
- [15] Radusinović, P.: *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, SANU, 1978, 131.
- [16] Jiriček, K.: *Istorija Srba* I, 57.
- [17] Novaković, S.: *Prvi osnovi slovenske književnosti među balkanskim Slovenima*, Beograd 1893, 21.
- [18] Šufraj, M.: *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1933, 52.
- [19] Radonić J.: *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje*, SAN, Beograd, 1950, 326.
- [20] Herberger L.: *Trends and perspectives in family formation. Demographic trends in the European Region*, WHO Regional Publications, European Series No 17.69–93.
- [21] *Demografska statistika*. Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1997.
- [22] Breznik, D.: *Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji*, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd
- [23] Jovanović, J.: *Odjeljak o istoriji*, Enciklopedija Jugoslavije, 2, str. 423, Zapisi 17, 1937, 39, 40, 41.
- [24] Vlahović P.: *Osnovna obeležja demografskih i populacionih problema u Crnoj Gori, Demografska kretanja i populacioni problemi u Crnoj Gori*, CANU, 29, 2006, 12–18.
- [25] Vujošević, Novica: *Mortalitet i uzroci smrti stanovnika Crne Gore u godinama popisa 1953. i 2003, Demografska kretanja i populacioni problemi u Crnoj Gori*, CANU, 29, 2006, 381–432.
- [26] Blagojević, O.: *Piva*, Beograd, 1971.
- [27] Luburić, A.: *Kriči*, Cetinje, 1930.
- [28] Pejović, Đ.: *Iseljavanje Crnogoraca u 19. vijeku*, Titograd, 1962.
- [29] Vukićević, S.: *Društveni poredak i demografski razvoj, Demografska kretanja i populacioni problemi u Crnoj Gori*, CANU, 29, 2006, 22–45.
- [30] Milošević, B.: *Statistika u medicinskom naučnoistraživačkom radu*. Institut za stručno usavršavanje specijalizaciju zdravstvenih radnika, Beograd, 1976, 30.
- [31] Mijović, P.: *Pobačaj na selu u Crnoj Gori*, Socijalno-medicinski pogled, Beograd, 194, 118.
- [32] Jovićević, A.: *Domaće njegovanje i vaspitanje djece u Crnoj Gori*, Cetinje 1901, 3.
- [33] Erdeljanović, J.: *Bratonožići, pleme u crnogorskim brdima*, Etnografski zbornik, VI, Beog-rad, 1909, 515–516.
- [34] Kusovac, V.: *Natalitet u Crnoj Gori u svjetlu strukturnih i drugih promjena poslije Drugog svjetskog rata, Demografska kretanja i populacioni problemi u Crnoj Gori*, CANU, 29, 2006, 347–359.
- [35] Bakić, R.: *Demografski razvoj sjeverne Crne Gore*, Podgorica, 1994.
- [36] Breznik, D.: *Demografija. Analiza, metodi i modeli*, Naučna knjiga, Beograd, 1980.
- [37] Vujačić, V.: *Transformacija patrijarhalne porodice u Crnoj Gori*, Slovo, Beograd, 1977, 134.
- [38] *Fertility and family planing in Yugoslavia Belgrade*, demographic, Research Centre, 1980.
- [39] *World Population Prospects. The 2008 Revision Database*, United Nations, 2009.
- [40] Vujošević, N.: *Promjene u seoskoj porodici Stare Crne Gore*, Srpska akademija nauka i umetnosti, 1990, 93–94.
- [41] Alain, Parant: *Stanovništvo i populaciona politika: Francuski model*, Stanovništvo, 1/2008 (DŽLVI), 7–3.

- [42] Čolaković, V.; Ostojić-Čolaković, S.; Crnogorac-Čolaković, B.: *Neke karakteristike rađanja u Crnoj Gori. Demografska kretanja i populacioni problemi u Crnoj Gori*, CANU, 29, 2006, 361–377.
- [43] Espenshade TJ, Guzman JC, and Njestolff CF: The surprising global variation in replacement fertility. *Population Research Review* 22: 57, 2003.
- [44] *Demografski trendovi u Crnoj Gori od sredine 20. vijeka i perspektive do 2050. godine*, Monstat, Podgorica, 2008, 33–34.
- [45] Lanzieri, Giampaolo: *Population in Europe 2007: first results*, Eurostat, Statistics in focus, 81/2008.
- [46] Rašević, M.: *Fertilitet i reproduktivno zdravlje stanovništva Republike Crne Gore*, Unicef, Podgorica, 2001.
- [47] Sardon, Jean-Paul: *Evolution demographique recente des pays developpes – La conjoncture demographique: L Europe et les autres pays developpes*. *Population*, 61, 3, mai-juin 2006, 227–300.
- [48] Beal, E.: *Separation, divorce, and single-parent families*. U E Carter & M. Mc Goldrick (eds) *The family life cycle: A framework for family therapy*. Gardner press, New York, 1980.
- [49] *World Divorce Statistics*. <http://www.divorcemag.com/statistics/statsWorld.shtml>
- [50] Bojović, B.: *Uzroci i posljedice smanjenja nataliteta u Crnoj Gori* (Potprojekat u okviru projekta CANU *Populacioni i demografski problemi u Crnoj Gori*), rezultati istraživanja u obradi, Podgorica, 2009.
- [51] Kečević, N.: *Statistički podaci o biološkom starenju i ranom umiranju stanovništva u Crnoj Gori*, u: Vukotić, D.: *Vremenska nepodudarnost biološkog i hronološkog starenja u Crnoj Gori*, CANU, 31, Podgorica, 2009, 365–390.
- [52] Stropnik, N.: *Ciljevi, mjere i posljedice populacijske i obiteljske politike*, *Rev. soc. polit.*, god II, br 3, Zagreb 1955, 215–222.
- [53] *Program demografskog razvoja autonomne pokrajine Vojvodine sa merama za njegovo sprovođenje*. njinj.komunikacija.org.rs/casopisi/stanov/XLII-1
- [54] Teper, S.; Backett, M.: *Implications of demographic change for the young population (0–19 years)*, Demographic trends in the European Region. WHO Regional Publications, European Series No 17, 133–150.
- [55] Bakić, R.: *Promjene u prostornom razmještaju stanovništva Crne Gore u drugoj polovini 20 vijeka – uzroci i posljedice*, *Demografska kretanja i populacioni problemi u Crnoj Gori*, CANU, 29, 2006, 121–135.
- [56] Mijanović-Vujačić, D.: *Neke karakteristike prirodnog kretanja stanovništva Crne Gore*, *Demografska kretanja i populacioni problemi u Crnoj Gori*, CANU, 29, 2006, 339–345.
- [57] Vujošević, N.: *Selo u prošlosti i sadašnjosti*, Podgorica, 2007.
- [58] Bakić, R.: *Gornje Polimlje-priroda, stanovništvo i naselja*, Geografski institut Filozofskog fakulteta, Nikšić, 2005.
- [59] Bakić, R.: *Demografski razvitak sjeverne Crne Gore*, Unireks, Podgorica, 1994.
- [60] Bakić, R.; Mijanović, D.: *Stanovništvo Crne Gore u drugoj polovini 20. vijeka*. Geografski institut Filozofskog fakulteta, Nikšić, 2006.
- [61] Bakić, R.: *Opšta demografija*, Geografski institut Filozofskog fakulteta, Nikšić 2006.
- [62] Frejka, T.: *JP Sardon. Childbearing trends and prospects in low-fertility countries: a cohort analysis*, Kluwer Academic Publishers, 2004, pp 422.
- [63] <http://cronomy.org/2009/03/31>
- [64] Bojović, B.: *Demografski problemi u Crnoj Gori*. Zbornik sažetaka 5. jugoslovenskih endokrinoloških dana, Budva, 1996.
- [65] Bojović, B.: *Demografska kretanja stanovništva u durmitorskom kraju*, Zbornik radova sa naučnog skupa CANU, 29, 2006, 547–565.